

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่องศักยภาพในการจัดการป่าชุมชนของชุมชนบ้านแพะ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ผู้ศึกษาได้ทำการศึกษาถึงแนวคิดและทฤษฎีต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย งานเขียนที่ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญทั้งหลายได้คิดค้นและเรียบเรียงไว้ และเป็นข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญที่จะเป็นประโยชน์ต่อกระบวนการดำเนินการวิจัยและตอบคำถามเพื่อให้สามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น จากการศึกษาวิจัยได้ชัดเจน และเกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้น ดังนั้นจึงได้ทำแนวความคิด ทฤษฎี การทบทวนวรรณกรรม และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมารวบรวมได้ดังต่อไปนี้

- 2.1 แนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม
- 2.2 แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน
- 2.3 แนวคิดการจัดการทรัพยากรป่าไม้
- 2.4 แนวคิดเรื่องป่าชุมชน
 - 2.4.1 ความหมายของป่าชุมชน และแนวคิดเกี่ยวป่าชุมชน
 - 2.4.2 รูปแบบของป่าชุมชน และเงื่อนไขการอนุรักษ์ป่าไม้ของชุมชน
- 2.5 แนวคิดทุนทางสังคม
 - 2.5.1 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
 - 2.5.2 แนวคิดเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน
 - 2.5.3 แนวคิดเครือข่ายสังคม
 - 2.5.4 แนวคิดระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรป่าชุมชนท้องถิ่น
- 2.6 แนวคิดการมีส่วนร่วม
 - 2.6.1 การมีส่วนร่วมเกี่ยวกับป่าชุมชน
 - 2.6.2 รูปแบบและแนวทางการมีส่วนร่วมเกี่ยวกับป่าชุมชน
- 2.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

Rambo (อ้างใน ตำราแพน จอมเมือง, 2540) ได้กล่าวว่า สังคมมนุษย์และสังคมพืชที่มีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งสองสังคม มีองค์ประกอบและสายสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกันในสังคมมนุษย์ โครงสร้างทางสังคมประกอบด้วยหน่วยต่างๆ เริ่มจากปัจเจกชน ครอบครัว กลุ่ม และองค์กรต่างๆ มีระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง และระบบการปกครองโดยยึดหน่วยย่อยต่างๆ โครงสร้างทางสังคมของพืชประกอบขึ้นด้วย โครงสร้างของสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตมีความเชื่อมโยงกันด้วยวงจรต่างๆ เช่น วงจรอาหารและวงจรแร่ธาตุ สังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้จะมีการถ่ายทอดความสัมพันธ์ระหว่างกันที่อาจเป็นการส่งเสริม และอาจเป็นการทำลายซึ่งกันและกัน เช่น สังคมมนุษย์ใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไป จนป่าไม้ไม่อาจรักษาความสมดุลไว้ได้ก็เกิดความเสื่อมโทรมและยังทำให้เกิดอุทกภัย ความแห้งแล้ง การพิจารณาถึงการมีส่วนร่วมกันทั้งสองสังคมจะเป็นแนวความคิดเบื้องต้นของการจัดการป่าเพื่อให้สังคมทั้งสองอยู่ร่วมกันได้

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติมี 2 ประการใหญ่ คือ ประเภทแรกเป็นการตั้งรับอิทธิพลของธรรมชาติ เช่น อิทธิพลของธรรมชาติเหนือมนุษย์ในด้านภัยอันตรายต่างๆ ลักษณะร่างกาย ผิวพรรณ ลักษณะการตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย และประเภทที่สองเป็นเชิงรุกธรรมชาติ เช่น การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะต่างๆ การใช้พืชบางชนิดเป็นอาหาร การใช้ต้นไม้ทำที่พักอาศัย และเครื่องมือใช้สอยต่างๆ การทำเขื่อนกั้นน้ำเพื่อนำน้ำนั้นมาใช้ประโยชน์ การขุดแร่ธาตุต่างๆ มาใช้เพื่อเป็นเทคโนโลยีและน้ำมันเชื้อเพลิง เป็นต้น ในแง่ี้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ประการหนึ่งคั่งมุ่งใช้ประโยชน์ หรือความพยายามมีอิทธิพลของธรรมชาติ ซึ่งบางครั้งก็จะหนักหน่วงรุนแรง บางครั้งก็จะแผ่อิทธิพลอย่างค่อยเป็นค่อยไป

ความสัมพันธ์นี้ได้สอดคล้องกันแนวคิดของพระธรรมปิฎก (2537) เสนอให้พัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับป่าไม้ โดยใช้ป่าเป็นตัวแทนของสิ่งแวดล้อม สามารถมองได้ 4 แง่ คือ

1. ในแง่เศรษฐกิจ ป่าเป็นแหล่งทรัพยากรของมนุษย์ โดยเฉพาะเป็นแหล่งของปัจจัยสี่ เช่น ชาวบ้านอาศัยป่าเป็นแหล่งหาอาหาร เช่น เผือก มัน หน่อไม้ ผลไม้ ตลอดจนฟืน ถ่านไฟสำหรับหุงต้ม ตลอดจนเรื่องที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคหรือที่เรียกกันว่า ปัจจัย 4 ถ้วนเอามาจากป่า ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต ถ้ามนุษย์ยังมีป่าคืออยู่ เขาจะไม่ต้องอาศัยระบบเศรษฐกิจเงินตราในแบบปัจจุบัน แต่เมื่อเราไม่มีป่าหรือป่าเสื่อมโทรมไปแล้ว มนุษย์ก็ต้องมาขึ้นต่อระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ต้องหาเงินเพื่อไปซื้อของมา ซึ่งต่างกับคนโบราณที่ไม่จำเป็นต้องใช้เงิน อาศัยอยู่กับป่ามาตลอด จนเกิดคำพูดที่ว่า ในน้ำมีปลาในนามีข้าว และในป่าก็มีทรัพย์สินต่างๆ ที่เป็นธรรมชาติ

2. ในแง่สังคม ป่ามีส่วนสำคัญมากในการกำหนดวิถีชีวิต และลักษณะความเป็นอยู่ของมนุษย์ที่อยู่ในป่าหรืออาศัยป่านั้น ตลอดจนอารยธรรมของมนุษย์ทั้งหมดที่ต้องอาศัยป่า ตัวอย่างอารยธรรมโบราณที่เจริญมาในอดีต ล้วนแล้วแต่ต้องอาศัยธรรมชาติแวดล้อมเกื้อกูลทั้งนั้น ดังจะเห็นว่าอารยธรรมที่เจริญขึ้นมาแล้วต้องเจริญในที่อุดมสมบูรณ์ มีน้ำ มีป่า มีสัตว์ และพืชพรรณ พรั่งพร้อมบริบูรณ์ หรือมองในทางกลับกันเมื่อป่าและน้ำเป็นสภาพแวดล้อมอย่างไร ก็จะเป็นตัวกำหนดการค้ำจุนปรับตัวของมนุษย์ที่ทำให้อารยธรรมนั้นๆ มีลักษณะเฉพาะตัวที่ต่างกัน ไปด้วย เช่น การปลูกข้าวที่เปลี่ยนแปลงของชนิดพันธุ์ข้าวจะสัมพันธ์กับการบริโภคและการพัฒนาอารยธรรมของคน จะทำให้ดินเสื่อมลงหรือดินเต็มมากขึ้น พืชที่ใช้เปลี่ยนเป็นชนิดพันธุ์ที่ต่างออกไป วิถีชีวิตก็จะเปลี่ยนแปลงตาม เช่น การใช้เวลาในการแบ่งหน้าที่และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ก็เปลี่ยนตามไป แล้วทุกอย่างก็เปลี่ยนไปหมด เพราะฉะนั้นป่ามีส่วนกำหนดวิถีชีวิตมนุษย์ในสังคมทำให้สังคมเปลี่ยนไป อย่างน้อยที่สุดป่าก็เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวชุมชนไว้ โดยทำให้คนที่อยู่ในสภาพแวดล้อมนั้นมีความเป็นอยู่ที่ร่วมกัน พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เกิดเป็นกลุ่มเป็นพวกได้

3. ในแง่ระบบนิเวศ ป่าเป็นองค์ประกอบสำคัญในการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศ การมองในแง่ระบบนิเวศ เป็นการมองความสัมพันธ์ภายในธรรมชาติระหว่างสัตว์และพืชกับสิ่งแวดล้อมของมันเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับมนุษย์ เพราะตามหลักในตะวันตกมีฐานความคิดที่มองมนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติ แต่มาภายหลังจึงมีนิเวศวิทยาประยุกต์ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ในแง่ที่มนุษย์ จะไปเอาประโยชน์จากระบบนิเวศของพืชและสัตว์เท่านั้น เพื่อรับใช้สนองความต้องการของมนุษย์ จนกระทั่งปัจจุบันการมองในแง่ระบบนิเวศได้โยงเข้ามาหาตัวมนุษย์มากขึ้น จึงมี Human Ecology หรือมนุษย์นิเวศวิทยาขึ้นมา โดยเอาผลกระทบต่อมนุษย์เป็นจุดสำคัญ การที่เราต้องรักษาป่าก็เพราะว่าป่าเป็นองค์ประกอบสำคัญในการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศ และได้เชื่อมโยงถึงการดำรงชีวิตของมนุษย์ เพราะคุณภาพนี้เองทำให้สภาพแวดล้อมดำรงอยู่ด้วยดีแล้วเมื่อสภาพแวดล้อมนั้นอยู่ดีมนุษย์จึงสามารถอยู่ได้

4. ในแง่ชีวิตจิตใจและการพัฒนามนุษย์ คือ การเอาป่าและธรรมชาติแวดล้อมมาเป็นปัจจัยเสริมในการพัฒนามนุษย์ เป็นเครื่องมือเพื่อการพัฒนาจิตใจและคุณธรรม เริ่มตั้งแต่การทำให้เกิดเท่าที่ความรู้สึที่ดี ความประณีต ความละมุนละไม การมีความรู้สึกอ่อนโยนเป็นมิตรต่อสภาพแวดล้อม ตลอดจนการพัฒนาปัญหาให้รู้เข้าใจจริงของธรรมชาติ จนเข้าถึงสังขาร แต่ความที่ปฏิบัติกันอยู่ในโลกของการพัฒนานั้น ไม่ได้มองประโยชน์ทางจิตใจ มาถึงขั้นนี้เขามองแค่จะหาความสุขจากธรรมชาติมารับใช้สนองความต้องการของมนุษย์ หรือเป็นเครื่องบำเรอความสุขของมนุษย์เท่านั้น

พิทยา เพชรมาศ (2540) กล่าวว่า ทรัพยากรแต่ละชนิดมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยที่ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติอย่างหนึ่ง ดังนั้นเมื่อพูดถึงป่าไม้ก็ต้องเกี่ยวข้องกับสัตว์ ป่า ที่ดิน แหล่งน้ำ และแร่ธาตุ ด้วยทรัพยากรเหล่านี้ มีความเป็นอยู่หรือชีวิตประจำวันต้องอาศัยทรัพยากรป่าไม้เป็นส่วนใหญ่ ป่าเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าและมีประโยชน์มหาศาล ป่าให้สิ่งต่างๆ ต่อมนุษย์มากมาย เช่น ผลผลิตชนิดต่างๆ จากป่าที่เรานำมาเป็นอาหาร ยารักษาโรค วัสดุก่อสร้าง ที่อยู่อาศัย ตลอดจนสัตว์ป่านานาชนิด มนุษย์เราจึงดำรงอยู่ด้วยป่า ในด้านความสัมพันธ์ทางธรรมชาติด้วยกันแล้ว ป่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญต่อดุลของสิ่งแวดล้อม เพราะถ้าเกิดการเปลี่ยนแปลงป่าไม้แล้ว ย่อมจะส่งผลกระทบต่อสภาวะแวดล้อมสัมพันธ์อื่นๆ ด้วยเสมอ เช่น ดิน น้ำ ภูมิอากาศ สัตว์ป่า ตลอดจนผลกระทบต่อสภาวะเศรษฐกิจและสังคม มนุษย์และธรรมชาติมีสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งและแน่นแฟ้น ซึ่งสอดคล้องกับ ปกรณ์ จริงสูงเนิน (2538) (อ้างใน สรรเสริญ ทองสมนึก, 2542) ได้กล่าวว่า คน ไม่สามารถอยู่ได้ถ้าปราศจากป่า เพราะป่าเป็นแหล่งเก็บธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟอยู่ในตัว โดยเฉพาะพื้นที่ที่เป็นป่าไม้จริงๆ จะมีพันธุ์ไม้หลากหลายชนิดรวมกัน หรือต้นไม้ที่มีอายุมากขึ้นจะสร้างและสะสมธาตุทั้งสี่นี้ด้วย ทำให้เพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดิน ตลอดจนเกิดกระบวนการเก็บกักน้ำโดยตัวของมันเอง ชาวบ้านมีมุมมองหลายอย่างผสมกัน โดยจะถือเอาระบบนิเวศเป็นหลัก มองสังคมในลักษณะการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มีความเกื้อกูลกันระหว่างญาติพี่น้อง มีการจัดระบบเศรษฐกิจแบบบริโภคนิยมด้วยความจำเป็น เน้นการบริโภคอย่างเพียงพอในครอบครัวและในชุมชนแทนการผลิตเพื่อจำหน่าย มองถึงความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม มองถึงปัจจัยการผลิตเพื่อตอบสนองชุมชน มองถึงที่ดิน น้ำ ป่าไม้ มองป่าในแง่ที่ว่า ป่ามีต้นไม้ขึ้นอยู่หนาแน่น ไม่ใช่เป็นการรักษาที่ดินอย่างเดียว เพราะฉะนั้นจะสังเกตได้ว่าหากเกิดไฟไหม้ก็จะกลัวกัน และช่วยกันดับไฟป่า ชาวบ้านจึงมองป่าเพื่อรักษาดิน รักษาหน้า มองน้ำ ดิน ป่า สัมพันธ์กัน ซึ่งถือเป็นจิตสำนึกจริงๆ อันเป็นการแสดงออกถึงความสัมพันธ์ของวิถีชีวิตคนกับป่าได้อย่างชัดเจน และนิวัตติ เรืองพานิช (2537) ได้กล่าวว่า ในปัจจุบันนักวิชาการป่าไม้และนักอนุรักษ์ต่างก็ถือว่าประโยชน์ทางอ้อมของป่าไม้มีความสำคัญมากที่สุดอย่างหนึ่ง และอาจจะมีประโยชน์ที่ได้รับโดยตรงจากป่าไม้เสียอีก นอกจากนี้ในทางระบบนิเวศวิทยาชี้ให้เห็นว่า ป่าไม้ช่วยทำให้ระดับน้ำฝนมีปริมาณที่สูงพอที่จะทำให้พืชต่างๆ อยู่ได้ การทำลายป่าไม้ไม่ช่วยให้การระบายน้ำในดินเร็วขึ้นเท่านั้น แต่จะทำให้ปริมาณน้ำฝนที่ตกลงมาน้อยลงด้วย เพราะป่าไม้สามารถทำให้ความชุ่มชื้นหมุนเวียนกลับเข้าไปในบรรยากาศได้ โดยการระเหยจับตัวเป็นเมฆและกลั่นตัวเป็นเม็ดฝนตกลงมา

อำนาจ คอวนิช (2529) กล่าวว่า ป่าไม้มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์อย่างแยกไม่ออก ความจำเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตของมนุษย์ ได้แก่ ปัจจัยสี่ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค จะหาได้จากป่าไม้ทั้งสิ้น ดังคำพังเพยภาษาอังกฤษบทหนึ่งว่า “Man

cannot exist without wood” ซึ่งมีความหมายว่า “มนุษย์จะไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ถ้าปราศจากไม้” เห็นได้ว่ามนุษย์มีส่วนเกี่ยวข้องกับป่าไม้ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย

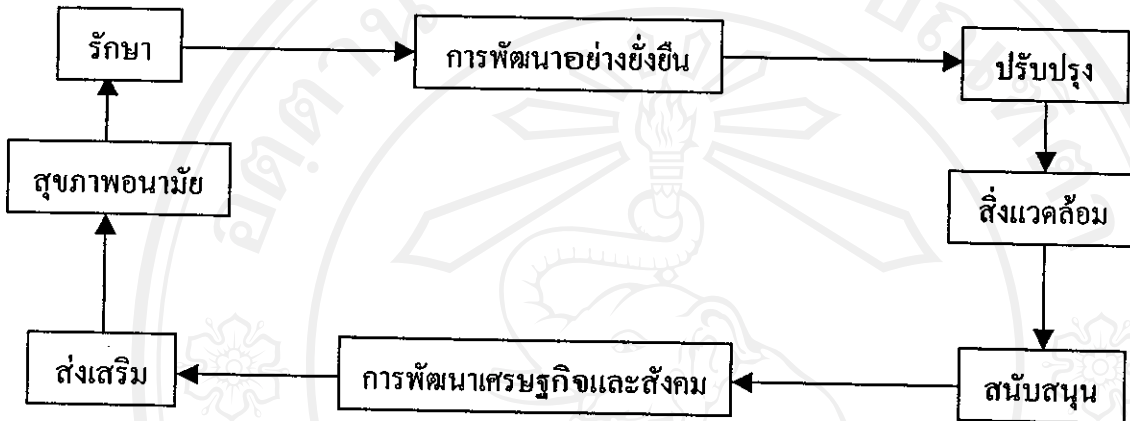
จากเอกสารข้างต้นสรุปได้ว่า มนุษย์กับธรรมชาตินั้นมีความสัมพันธ์ที่มีส่วนเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ซึ่งหากมนุษย์ได้ทำลายธรรมชาติก็จะเปรียบเสมือนว่ามนุษย์ได้ทำลายตนเองในวิธีการดำเนินชีวิตและสังคมของมนุษย์เองไปด้วย หรืออีกในแง่หนึ่งก็คือระบบสังคมของมนุษย์นั้นมีความจำเป็นที่ต้องอาศัยระบบนิเวศทางธรรมชาติเพื่อเป็นการดำเนินชีวิต ดังนั้นองค์ประกอบของระบบสังคมมนุษย์จึงเป็นตัวกำหนดที่มีผลต่อความสมดุลความเสื่อมโทรม และยิ่งรวมไปถึงการพัฒนาาระบบนิเวศอื่นๆ โดยรอบตัวเราเองด้วย ซึ่งระบบนิเวศอย่างหนึ่งก็คือ ป่าไม้ ดังนั้นการจัดการป่าไม้ที่ดีก็จะเป็นการจัดการระบบนิเวศที่ดีได้ด้วย

2.2 แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน

UN Commission on Environment Development ได้ให้คำจำกัดความของการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การพัฒนาที่สนองความต้องการปัจจุบัน โดยไม่ทำให้ประชากรรุ่นต่อไปและต้องประนีประนอมยอมลดความสามารถของเขาในการที่จะสนองความต้องการของเขาเอง (พระธรรมปิฎก, 2539)

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (2541) ได้กล่าวว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวคิดและแนวทางในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนให้ดีขึ้น โดยไม่เอนเอียงไปทางด้านวัตถุนิยมจนลืมการพิจารณาและอนุรักษ์สภาพแวดล้อมและธรรมชาติ แต่ให้ผสมผสานกลมกลืน ไปด้วยกับการพัฒนาบำรุงรักษาภาวะแวดล้อมทั้งธรรมชาติและสังคม แต่อย่างไรก็ตาม นักพัฒนาทั้งหลายก็ไม่ควรวิตกกังวล เอนเอียงไปกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมหรือวัฒนธรรมมากเกินไป จนทำให้การพัฒนาต้องชะงัก และจะต้องตระหนักถึงการพึ่งพากันระหว่างเขตเมืองและนิเวศวิทยา สอดคล้องกับ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2540) สรุปว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนคือ การพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำลายโอกาสของคนรุ่นอนาคต การพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นจะต้องครอบคลุมหลัก 3 ประการ ได้แก่ 1) การประเมินค่าสิ่งแวดล้อม 2) การขยายมิติของกาลเวลา โดยมองให้ไกลไปให้ถึงอนาคตของคนรุ่นๆ ต่อไป 3) ความเสมอภาคและความยุติธรรมของคนทุกคนชั้นในสังคม เช่น ด้านสังคม ต้องแก้ปัญหาความยากจนอย่างรีบด่วน เพราะมีส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางทรัพยากรธรรมชาติหรือมีการใช้อย่างไม่ถูกต้อง คนที่บุกรุกทำลายป่านั้นส่วนหนึ่งเป็นผู้ยากไร้ ไม่มีที่ดินทำกิน ถ้าเราสามารถสนองความต้องการพื้นฐานของผู้ยากไร้ได้ โดยให้มีปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ คือ แก้ไขความยากจนพร้อมทั้งหลีกเลี่ยงการทำลายชาติด้านเศรษฐกิจต้องเปลี่ยนวิธีการผลิตและการบริโภคใหม่ เพื่อลดแรงกดดันต่อธรรมชาติด้านนิเวศ ลดการใช้

พลังงานที่ฟุ่มเฟือย เพราะนอกจากจะทำลายทรัพยากรแล้วยังก่อให้เกิดความขัดแย้งทางการเมือง การผลิตโดยใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นในขีดจำกัด และเน้นสนองความต้องการของมวลชน โดยใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม และต้องเป็นเทคโนโลยีที่สะอาด และกระบวนการผลิตต่างๆ จะต้องไม่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

ภาพที่ 2.1 แผนผังการพัฒนาอย่างยั่งยืน
(ที่มา : ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2540)

Keating Micheal (2537) ในแผนปฏิบัติการ 21 เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้ให้ข้อเสนอแนะ การแก้ไขการตัดไม้ทำลายป่าไว้ว่า รัฐบาลควรจัดทำแผนปฏิบัติการแห่งชาติเพื่อการพัฒนาป่าไม้ อย่างยั่งยืน ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการดำเนินงานในด้านต่างๆ ตั้งแต่การใช้ภาพถ่ายดาวเทียม การใช้ เครื่องมือตัด ไม้ที่ทันสมัย จนถึงนโยบายของรัฐบาลที่จะสนับสนุนการใช้ประโยชน์จากต้นไม้และ ผลผลิตของป่าไม้อื่นๆ ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด เช่น การปลูกป่า การเพาะเลี้ยงพันธุ์ไม้ การ ปกป้องป่าไม้จากไฟป่า การยุติการทำไร่เลื่อนลอย ลดความเสียหายจากการใช้ไม้ เพิ่มปริมาณของ มูลค่าเพิ่มจากการแปรรูป ในระดับของการสนับสนุนการปลูกต้นไม้ในเขตเมือง และ สนับสนุน การใช้ประโยชน์จากป่าไม้

การใช้ประโยชน์จากป่าไม้ในลักษณะที่ยั่งยืนจำเป็นต้องจัดตั้งขึ้น หรือขยายบริเวณพื้นที่ ที่ได้รับการคุ้มครองออกไป เพื่อรักษาป่าไม้บางชนิดเอาไว้อันจะเป็นประโยชน์ในการคุ้มครอง ระบบนิเวศ ความหลากหลายทางชีวภาพ สภาพภูมิประเทศและถิ่นพำนักอาศัยของสัตว์ป่า บางครั้ง มีการคุ้มครองป่าไม้เพื่อคุณค่าทางสังคมและจิตใจ รวมทั้งการเป็นถิ่นอาศัยแบบดั้งเดิมของ ชนพื้นเมืองผู้อยู่อาศัยอยู่ในป่าและชุมชนท้องถิ่นต่างๆ

ป่าไม้ซึ่งมีกระบวนการทางนิเวศที่สลับซับซ้อน เป็นส่วนสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจ และการธำรงไว้ซึ่งรูปแบบต่างๆ ของสิ่งมีชีวิต ป่ายังเป็นแหล่งที่มาของอาหารและยาเป็นที่เก็บรวบรวมผลผลิตทางชีวภาพหลายชนิดซึ่งยังไม่ถูกค้นพบ เป็นแหล่งกักเก็บน้ำและคาร์บอน ซึ่งมิฉะนั้นแล้วก็จะลอยขึ้นสู่ชั้นบรรยากาศของโลก และกลายเป็นก๊าซเรือนกระจก ป่ายังเป็นแหล่งพำนักอาศัยของสัตว์ป่าชนิดต่างๆ และด้วยพรรณไม้เขียวสดที่สงบร่มรื่น และความสำนึกของประวัติศาสตร์ได้สนองต่อความต้องการทางจิตใจและทางวัฒนธรรมของมนุษย์ หลักการเกี่ยวกับป่ายังรวมถึงการทำให้โลกเป็นสีเขียวโดยการอนุรักษ์และปลูกต้นไม้ การใช้ประโยชน์จากป่าเมื่อมีความจำเป็นในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของตนเอง การใช้ประโยชน์ดังกล่าวควรเป็นไปตามนโยบายที่สอดคล้องกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2535) (อ้างใน อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2541) กล่าวถึง ทักษะเชิงเศรษฐศาสตร์เกี่ยวกับอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจ การพัฒนาสังคม และความมั่นคงทางสังคมในแนวใกล้เคียงกับความหมายโดยนัยของการพัฒนาอย่างยั่งยืนว่า

1. มีความสามารถสูงในการระดมทรัพยากรอย่างกว้างขวาง เพื่อแก้ปัญหาคุณภาพชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่
2. มีประสิทธิภาพในการจัดการ และใช้ทรัพยากรที่มีอยู่
3. มีพลังในการกระตุ้นให้มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง
4. มีหลักกลไกสำหรับการกระจายรายได้อย่างยุติธรรม
5. มีหลักประกันที่ก่อให้เกิดการจ้างงานอย่างเต็มที่ และมีเสถียรภาพด้านเศรษฐกิจมหภาค
6. มีการอนุรักษ์ธรรมชาติและแก้ไขวิกฤตทางนิเวศ
7. มีความสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่ประชาชนผู้ทำงาน
8. มีเสรีภาพทางเศรษฐกิจทุกระดับ

วิธีการที่เหมาะสมที่สุดคือ การผสมผสานในลักษณะที่ทำให้เศรษฐกิจทั้งระบบผสมกลมกลืนกันอย่างเหมาะสม เช่น ไม่นับเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจ จนลืมเรื่องการรักษาสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ เป็นต้น

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (2541) ได้กล่าวถึงหลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน มีดังนี้

1. เน้นการเสริมอำนาจให้ชุมชนท้องถิ่น โดยรับผิดชอบตามสิทธิการดูแลรักษาชุมชนเอง การเข้าถึงการควบคุมการใช้ทรัพยากรท้องถิ่น การสร้างวินัยท้องถิ่น ตลอดจนสิทธิชุมชนจะต้องได้รับการยอมรับ ซึ่งเป็นรากฐานของการพัฒนาอย่างยั่งยืน
2. กิจกรรมต่างๆ ควรเป็นไปตามพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และข้อปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีสนองต่อความต้องการของชุมชนท้องถิ่น

3. การมีส่วนร่วมจากระดับต่างในการคิดริเริ่มวางแผน ตัดสินใจ ได้รับผลประโยชน์ ตลอดจนการได้รับแจ้งข่าวสารข้อมูล ปรีกษาหารือและเกี่ยวข้องในขั้นตอนการวางแผนนำไปสู่ภาค ปฏิบัติและจัดโครงการ

4. ความเสมอภาคทางเพศ

5. สิทธิของคนพื้นเมืองและชนกลุ่มน้อย

6. ความหลากหลายทางชีวภาพและการอนุรักษ์ธรรมชาติ โดยเฉพาะสิทธิการเข้าถึง และควบคุมธรรมชาติ

7. ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก รวมทั้งเทคโนโลยีการช่วยเหลือและการตลาดอันไปสู่ การพึ่งพาตนเองและช่วยเหลือตนเองเป็นสำคัญ

วินัย วีระพัฒนานนท์ (2537) ได้เสนอหลักการและแนวคิดในการพัฒนาอย่างยั่งยืน ดังนี้

1. มนุษย์จะต้องอาศัยปัจจัยในการดำรงชีวิตจากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อยู่ในโลกนี้เท่านั้น

2. การดำรงชีวิตของมนุษย์ด้วยกัน การดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิตอื่น และสิ่งแวดล้อมทาง ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นจะต้องเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

3. การพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ จะเป็นพลังสำคัญในการ พัฒนาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมโทรมจะต้องได้รับการพัฒนาอย่างเร่งด่วน

4. การพัฒนาคุณภาพประชากรและการใช้ทรัพยากรจะเพิ่มขึ้นในปริมาณที่จำกัด โดยอยู่บนพื้นฐานจำกัด นั่นคือวิธีการดำรงชีวิตจะต้องได้รับการปรับปรุงอยู่บนพื้นฐานของ หลักการในข้อ 1 2 และ 3

ณรงค์ มหรรณพ และเพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ (2537) ได้เสนอแนวความคิดในการรักษาป่า ควบคู่กับการพัฒนาท้องถิ่น มีแนวคิดในการดำเนินงานอยู่ 4 ประการ

1. แนวความคิดเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตหรือเป็นส่วนหนึ่งในงานพัฒนาท้องถิ่นเพื่อ ยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนในท้องถิ่นโดยมุ่งเน้นไปยังตัวบุคคลหรือประชาชน โดยเฉพาะ เกษตรกรรายย่อย คนยากจน ผู้ด้อยโอกาสที่จะ ได้รับปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต

2. แนวคิดเพื่อสนองความต้องการ ใช้ทรัพยากรป่าไม้ท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำ ลำธาร เป็นที่หาของป่าและผลผลิตจากป่าเพื่อใช้เป็นปัจจัย 4 ในการดำรงชีวิต เช่น ไม้ฟืน ไม้ก่อสร้าง หรือประโยชน์แก่ส่วนรวม และพิธีกรรมต่างๆ

3. แนวคิดเพื่อการกระจายอำนาจการบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้ในท้องถิ่น การ จัดการป่าไม้เพื่อชุมชนต้องการความรู้และประสบการณ์จากประชาชนในท้องถิ่น เพื่อผสมผสาน กับวิชาการและเทคโนโลยีที่เหมาะสม โดยเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา

ทรัพยากรของคนทุกระดับ เป็นการกระจายอำนาจการบริหารสู่ท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างมีประสิทธิภาพ

4. แนวความคิดเพื่อการพัฒนาป่าไม้ผสมผสานสอดคล้องกับการพัฒนาท้องถิ่นด้านอื่นๆ การพัฒนาป่าไม้ในระดับท้องถิ่นจะส่งผลถึงความเป็นอยู่ของเกษตรกรด้านเศรษฐกิจ ทำให้มีรายได้สูงขึ้น ด้านสังคมก่อให้เกิดความร่วมมือกันทำงาน รวมถึงการจัดตั้งองค์กรท้องถิ่นเพื่อทำงานให้กับส่วนรวม ช่วยฟื้นฟูวัฒนธรรมท้องถิ่น และการจัดสรรผลประโยชน์ในชุมชนส่งผลถึงการพัฒนาด้านการเมืองในระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ระบบนิเวศที่ดีได้ส่งผลให้การพัฒนาป่าไม้เป็นไปได้อย่างยั่งยืน และยังทำให้ชุมชนเกิดแนวคิดที่จะจัดการกับป่าชุมชนของเขาเอง เพื่อใช้ประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม อีกทั้งเราควรมีการผสมผสานเรื่องของเศรษฐกิจทั้งระบบให้กลมกลืนกับเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเหมาะสม โดยไม่เน้นเฉพาะเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจ จนลืมเรื่องการรักษาสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติหรือไม่เน้นเฉพาะเรื่องรักษาสภาพแวดล้อมจนลืมเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทั้งสองสิ่งควรเป็นการเดินทางสายกลาง เป็นต้น

2.3 แนวคิดการจัดการทรัพยากรป่าไม้

การจัดการ คือการดำเนินกิจกรรมเพื่อให้ความคาดหวังเป็นความจริง ดังนั้นการจัดการป่าไม้จึงมีความหมายกว้างๆ ว่า การดำเนินกิจการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้เพื่อให้ความคาดหวัง (ผลประโยชน์หรือผลผลิต) เป็นจริง สำหรับความหมายที่เฉพาะเจาะจงที่กำหนดโดยสมาคมป่าไม้แห่งสหรัฐอเมริกาเมื่อปี พ.ศ. 2501 นั้น การจัดการป่าไม้ หมายถึง “การประยุกต์วิธีการทางธุรกิจและหลักวิชาทางวนศาสตร์เพื่อดำเนินการกับทรัพยากรป่าไม้”

ประโยชน์ของป่าไม้มี 2 ด้าน ได้แก่

1. ประโยชน์ทางตรงที่เกิดจากป่าไม้มีหลายอย่าง ที่เห็นได้อย่างชัดเจนและเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า ไม้เป็นผลผลิตจากป่าที่รู้จักกันดีและใช้ประโยชน์กันมากในการก่อสร้างบ้านเรือน ทำเครื่องเรือนและการก่อสร้างอื่นๆ ไม้ที่ทำออกจากป่าและใช้สอยกันมาก ได้แก่ ไม้สัก ไม้ยาง ไม้เต็ง ไม้รัง เป็นต้น ไม้สามารถนำไปทำเชื้อเพลิงที่สำคัญ คือ ฟืน และถ่าน ซึ่งใช้ในการหุงต้ม และทำความอบอุ่นในฤดูหนาว วัสดุเคมีที่สำคัญที่สุด ก็คือ เซลลูโลส ซึ่งใช้กันมากในการทำกระดาษ ไหมเทียม วัตถุระเบิด น้ำตาล แอลกอฮอล์ ยีสต์ และอาหารสัตว์ วัสดุเคมีอื่นๆ ได้แก่ ลิกนิน กรดอะซิติก น้ำมันดิน และแอลกอฮอล์ วัสดุเคมีเหล่านี้ใช้ประโยชน์ในอุตสาหกรรม

ต่างๆ อีกทั้งอุตสาหกรรมที่มีขนาดใหญ่ยังต้องการไม้เพื่อป้อนโรงงานในปริมาณมหาศาลและเพิ่มขึ้นทุกปี เช่น อุตสาหกรรมกระดาษและเยื่อกระดาษ เป็นต้น เป็นอาหารสำหรับมนุษย์ได้ อาหารหลายอย่างจากป่า เช่น ดอกผล ใบ เมล็ด ของป่าชนิดต่างๆ เช่น หน่อไม้ เห็ด หัวกลอย มัน รวมทั้ง อาหารที่ได้จากสัตว์ป่า เช่น นก สัตว์เลี้ยงลูก และแมลงต่างๆ เป็นสมุนไพรและยา รักษาโรค เช่น ยารักษาโรคกระเพาะอาหารจากใบเปล้าน้อย ยารักษาโรคเรื้อนจากน้ำมันของผล กระเบา เป็นต้น ส่วนชัน น้ำมันไม้ และยางไม้ ชันที่ได้จากป่าที่สำคัญมี ชันตะเคียน ชันดาเมว และชันกะบาก ใช้ทำน้ำมันชักเงา ยางรักใช้ในการทำเครื่องเงิน ยางสนใช้ในการทำยา เป็นต้น และพันธุ์ไม้ในป่ามีหลายชนิดที่เปลือก แก่น หรือผลนำมาใช้ทำฝาด ฟอกหนังได้ดี เช่น เปลือกก่อ โกงกาง โปรง ถุน แก่นสีเสียด และผลสมอไทย สมอพิเภก เป็นต้น ส่วนสีก็อาจจะได้จาก แก่นชันและผลของต้นคำป่า เป็นต้น มนุษย์ได้ใช้ป่าไม้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ และหาอาหารสำหรับเลี้ยง สัตว์มาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ เพราะในป่ามีหญ้า ใบไม้ เปลือกไม้ และผล ชาวบ้านทางภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เมื่อหมดฤดูทำนาแล้วชาวบ้านที่อยู่ใกล้ป่ามักจะปล่อยสัตว์เข้าไปหากิน ในป่าเป็นจำนวนมากทุกปี และป่ายังมีของป่าอื่นๆ อีก เช่น หวาย ปอ ไม้ไผ่ ฝรั่ง น้ำผึ้ง กระวาน เร่ว ไบลาน สา เป็นต้น

2. ประโยชน์ทางอ้อมที่เกิดจากป่าไม้นั้น ได้แก่ ป่าเป็นแหล่งกำเนิดต้นน้ำ ลำธาร เพราะต้นไม้จำนวนมากในป่าจะทำให้น้ำฝนที่ตกลงมาค่อยๆ ซึมซับลงในดิน กลายเป็นน้ำใต้ดิน ซึ่งจะไหลซึมมาหล่อเลี้ยงให้แม่น้ำลำธารเพื่อให้มีน้ำไหลอยู่ตลอดปี และป่าทำให้เกิดความชุ่มชื้น และควบคุมสภาวะอากาศ ใอน้ำซึ่งเกิดจากการหายใจของพืชซึ่งเกิดขึ้นอยู่มากมายในป่า ทำให้อากาศเหนือป่ามีความชื้นสูง เมื่ออุณหภูมิลดต่ำลงใอน้ำเหล่านั้นก็จะกลั่นตัวกลายเป็นเมฆแล้ว กลายเป็นฝนตกลงมา ทำให้บริเวณที่มีพื้นที่ป่าไม้มีความชุ่มชื้นอยู่เสมอ ฝนตกต้องตามฤดูกาล และไม่เกิดความแห้งแล้ง ป่ายังช่วยบรรเทาความรุนแรงของลมพายุและป้องกันอุทกภัย โดยช่วยลดความเร็วของลมพายุที่พัดผ่านได้ตั้งแต่ 11-44 % ตามลักษณะของป่าไม้แต่ละชนิด จึงช่วยให้ บ้านเมืองรอดพ้นจากวาทภัยได้ ซึ่งเป็นการป้องกันและควบคุมน้ำตามแม่น้ำไม่ให้สูงขึ้นมารวดเร็ว ล้นฝั่ง กลายเป็นอุทกภัย อีกทั้งป่าช่วยป้องกันการกัดเซาะและพัดพาหน้าดินจากน้ำฝนและลมพายุ โดยลดแรงปะทะลง การหลุดเลื่อนของดินจึงเกิดขึ้นน้อย และยังเป็น การช่วยให้แม่น้ำลำธารต่างๆ ไม่ตื้นเขินอีกด้วย นอกจากนี้ ป่าไม้จะเป็นเสมือนเครื่องกีดขวางตามธรรมชาติ จึงนับว่ามี ประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์ด้วยเช่นกัน และที่สำคัญป่ายังเป็นแหล่งพักผ่อนและศึกษาหาความรู้ บริเวณป่าจะมีภูมิประเทศที่สวยงามจากธรรมชาติ รวมทั้งสัตว์ป่าจึงเป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจได้ดี นอกจากนั้น ป่ายังเป็น ที่รวมของพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์จำนวนมาก จึงเป็นแหล่งให้มนุษย์ได้ ศึกษาหาความรู้

การจัดการป่าไม้เป็นเรื่องของการดำเนินการเฉพาะป่า รายละเอียดในการดำเนินการจะแตกต่างกันไปในแต่ละป่า นักจัดการป่าไม้จะต้องสังเกตกฎเกณฑ์หรือวิธีการทั่วไปมาใช้ ป่าทุกป่าจะมีลักษณะเฉพาะและแตกต่างไปจากป่าอื่นๆ ในตำแหน่งที่ตั้งด้านลาดและรูปลักษณะของป่าจะแตกต่างกันในเรื่องของดิน องค์ประกอบของชนิดพรรณไม้ และแตกต่างโดยลักษณะของภูมิประเทศแวดล้อม จะไม่มีป่าสองแห่งที่เหมือนกันทุกอย่าง ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าการจัดทำแผนการจัดการป่าไม้ทำได้เฉพาะพื้นที่ป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง

จุดมุ่งหมายของการจัดการป่า มีดังนี้

1. เพื่อให้สภาพป่าที่ได้รับการจัดการดำรงอยู่ในสภาพสมบูรณ์ในบั้นปลาย ซึ่งมุ่งถึงความคงอยู่ของป่าเป็นสำคัญ
2. เพื่อให้ป่าที่ได้รับการจัดการสามารถอำนวยผลผลิตอันทรงคุณค่าในทางเศรษฐกิจ คือ สามารถผลิตไม้และของป่าให้ได้ผลมากที่สุด และมีคุณภาพดีที่สุดโดยสม่ำเสมอ ซึ่งมุ่งถึงประโยชน์หรือผลกำไรเป็นหลัก
3. เพื่อให้ป่าที่ได้รับการจัดการสามารถทรงอิทธิพลต่อดินฟ้าอากาศ ควบคุมความชุ่มชื้น ควบคุมปริมาณและน้ำ ป้องกันการพังทลายและการกัดเซาะดิน ซึ่งมุ่งถึงการอนุรักษ์หรือเพื่อประโยชน์ทางอ้อมที่มีต่อสังคม
4. เพื่อที่จะกำหนดแนวทางปฏิบัติให้ถูกต้องและเหมาะสมกับความต้องการ ตามหลักวิชาการปลูกป่า ซึ่งมุ่งถึงการสนองความต้องการของประชาชน

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ป่าไม้นั้นมีประโยชน์ต่อมนุษย์มากมายทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังนั้นควรมีการจัดการป่าไม้ที่ดี มีระเบียบ หลักการ และจุดมุ่งหมาย เพื่อที่สามารถจะยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวบ้าน โดยการพัฒนาป่าไม้ให้ผสมผสานสอดคล้องกับการพัฒนาท้องถิ่นและตอบสนองต่อความต้องการใช้ทรัพยากรของชาวบ้าน จะทำให้เกิดการพัฒนาป่าชุมชนได้อย่างยั่งยืน

2.4 แนวคิดเรื่องป่าชุมชน

2.4.1 ความหมายของป่าชุมชนและแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือตอนบน และสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2534) กล่าวว่า ป่าชุมชน หมายถึง ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชน อันได้แก่ ป่า ดิน น้ำ และระบบการผลิตที่เหมาะสม ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อสนองตอบต่อการดำเนินชีวิตของชุมชนในด้านต่างๆ กล่าวคือ

1. ด้านนิเวศวิทยา การจัดการของชุมชนจะช่วยฟื้นฟูให้เกิดความสมดุลทางนิเวศวิทยา การเพิ่มพื้นที่ป่าอันจะส่งผลให้เกิดความชุ่มชื้น เพิ่มปริมาณน้ำฝน ต้นน้ำลำธาร และสร้างปุ๋ยธรรมชาติจากป่า จะเป็นการช่วยพัฒนาคุณภาพดินให้อุดมสมบูรณ์ การฟื้นตัวของธรรมชาติจะส่งผลต่อการเติบโตของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์หลากหลายชนิด

2. ด้านเศรษฐกิจ นอกจากการนำไม้มาใช้สอยในการปลูกสร้างบ้านเรือน เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตในชีวิตประจำวันแล้ว ก็ยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญทั้งพืช ผัก ผลไม้ สัตว์ และแมลงต่างๆ ไม้พื้นเพื่อหุงต้มและอื่นๆ ที่ต้องการเชื้อเพลิง การเลี้ยงวัว ควายในป่า ก็ถือเป็นสิ่งจำเป็น เพราะเมื่อพื้นที่ไร่ นา ไร่ นา ได้นำมาใช้เป็นพื้นที่ทางการผลิต ป่าจึงได้เป็นแหล่งอาหารสำคัญของวัว ควาย นอกจากนั้นผลผลิตจากป่าถือเป็นรายได้ที่สำคัญของชุมชนเมื่อเหลือจากการบริโภคภายในชุมชน

3. ด้านการเมือง เมื่อชุมชนมีอำนาจในการจัดการด้านทรัพยากรจึงเป็นการกระจายอำนาจการจัดการทรัพยากรไปสู่ชุมชน ก็จะเป็นการพัฒนาประชาธิปไตยขั้นพื้นฐานอย่างแท้จริง และนำไปสู่การพัฒนาองค์กรชุมชน อำนาจการตัดสินใจการจัดสรรทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของชุมชน

4. ด้านสังคมวัฒนธรรม วิถีชีวิตของชุมชนเกษตรกรรมนั้นไม่สามารถแยกที่นา ไร่ ป่า น้ำ และระบบการผลิตออกจากกันได้ จึงเกิดการพึ่งพาอาศัยระหว่างคนกับป่าและแสดงออกในรูปความเชื่อ พิธีกรรม ในรูปเจ้าป่าเจ้าเขา ผีขุนน้ำ เทพดาอารักษ์ มีกฎเกณฑ์ที่มารองรับความเชื่อของชุมชนและสืบทอดมายาวนาน นอกจากนี้ชุมชนยังมีการอนุรักษ์ป่าบรรพบุรุษ ป่าเจ้าที่ ป่าช้า ป่าขุนน้ำ เป็นต้น

5. ด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เนื่องจากป่าของประเทศไทยเป็นป่าฝนเขตร้อน จึงมีความหลากหลายทางชีวภาพทั้งพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ ที่มากมายนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการพัฒนาด้านพันธุกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพในอนาคต

โกมล แพรกทอง และจินตนา อมรสงวนสิน (2537) ที่ได้สรุปความหมายของป่าชุมชนไว้ 2 ทศนะ คือ

1. ทศนะของการจัดการป่าชุมชน จะหมายถึง พื้นที่ป่าไม้ซึ่งได้รับการจัดการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามที่ชุมชนผู้ใช้พื้นที่ป่าดังกล่าวต้องการ ซึ่งอาจจะโดยตรง เช่น เป็นแหล่งไม้ใช้สอย แหล่งอาหาร เป็นต้น หรือโดยทางอ้อม เช่น เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร แหล่งนันทนาการ เป็นต้น

2. ทศนะของการใช้ประโยชน์ป่าชุมชนจะหมายถึง พื้นที่ป่าไม้ ซึ่งมีการใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์ของการใช้เหมือนกันหรือแตกต่างกันไปในแต่ละ

กลุ่มประชาชน ตามสภาพเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนนั้นๆ โดยทุกกลุ่มประชาชนในชุมชนจะมีโอกาสเท่าเทียมกันในการใช้ประโยชน์จากป่าเป็นแหล่งนันทนาการหรือแหล่งต้นน้ำ

เสนห์ จามริก และคณะ (2536) ได้กล่าวว่า ป่าชุมชนเป็นขบวนการทางสังคมหรือการรวมตัวขององค์กรประชาชนในระดับชุมชน หรือระดับเครือข่ายในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ซึ่งถือว่าเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของท้องถิ่นอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ซึ่งเน้นหลักทางศีลธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ

ยศ สันตสมบัติ (2534) ได้กล่าวว่า แนวความคิดเรื่องป่าชุมชนเป็นแนวคิดที่อยู่บนพื้นฐานของการยอมรับศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร ให้ความสำคัญกับความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชนบทซึ่งถูกละเลยหรือถูกมองเป็นเป้าหมายรองของการพัฒนาทรัพยากรป่าไม้มาโดยตลอด มีหลักอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก สนองความจำเป็นพื้นฐานของประชาชนในท้องถิ่น ประการที่สอง การมีส่วนร่วมของประชาชน และประการสุดท้ายลักษณะของการเป็นเจ้าของ ประการสำคัญแนวความคิดเรื่องอุดมการณ์ป่าชุมชนมิได้เน้นอยู่ที่การปลูกต้นไม้หรือการส่งเสริมฟื้นฟูสภาพป่าไม้ หากแต่อยู่ที่คนและความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับสภาพแวดล้อม และยังเชื่อมโยงอย่างแยกไม่ออกจากการแสวงหาวิธีการและการส่งเสริมศักยภาพในการพึ่งตนเองของชุมชนท้องถิ่น ป่าชุมชนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงในหลายๆ ด้าน ไม่สามารถมองได้เพียงด้านเดียว

ป่าชุมชนจึงเป็นแนวทางการจัดการป่าโดยตรงของชุมชน ภายใต้การสนับสนุนและส่งเสริมจากเจ้าหน้าที่รัฐ ป่าชุมชนจึงเป็นแนวทางการจัดการป่าอันใหม่ที่แยกออกจากการจัดการป่าเชิงเศรษฐกิจและการจัดการป่าเพื่อการอนุรักษ์ โดยได้สรุปหลักการที่สำคัญของป่าชุมชนไว้ 4 ประการ คือ

1. เป็นการจัดการเพื่อรักษาไว้ซึ่งระบบนิเวศวิทยาของชุมชนและของประเทศโดยรวม
2. เพื่อตอบสนองต่อเศรษฐกิจในการยังชีพของชุมชน
3. เป็นการดำรงรักษาไว้ซึ่งความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่า
4. สิทธิในการดูแลรักษา จัดการ และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเป็นสิทธิร่วมของทั้งชุมชน

กรมป่าไม้ (2539) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชนว่า ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อมนุษยชาติ ทั้งทางตรงและทางอ้อม การขยายตัวของจำนวนประชากร การพัฒนาความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทำให้มีการใช้ทรัพยากรป่าไม้มากขึ้น

ป่าถูกบุกรุกไม้ถูกตัดฟันลงเป็นอย่างมากมาเป็นปริมาณเกินกว่าการผลิตขึ้นทดแทนได้เองตามธรรมชาติ จึงได้ก่อให้เกิดความเสียหายต่อระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมโดยรวม ประกอบกับการเริ่มเป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า การดำเนินการจัดการและการรักษาทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่า โดยความพยายามของเจ้าหน้าที่รัฐฝ่ายเดียวไม่สามารถสัมฤทธิ์ผลได้ รวมทั้งแนวความคิดด้านการจัดการและการใช้ประโยชน์ป่าไม้แบบยั่งยืนได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ในสังคมปัจจุบันมีการแสวงหาแนวทางและรูปแบบการจัดการที่เหมาะสม โดยให้ความสำคัญต่อชาวบ้านผู้ใกล้ชิดป่ามากที่สุด ฟังฟังอาชีพป่าไม้ในการดำรงชีพให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ใกล้หมู่บ้าน เพื่อผลประโยชน์ของชาวบ้านเองเป็นสำคัญ แนวความคิดดังกล่าวนี้จึงเกิดเป็น “ป่าชุมชน” ขึ้น

โกมล แพรกทอง (2535) ได้เสนอแนวคิดพื้นฐานหลักในการจัดการป่าไม้ชุมชนไว้ 4 ประการ คือ

1. แนวคิดทางด้านนิเวศวิทยา ซึ่งได้ยอมรับว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ (Ecosystem) ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างสิ่งมีชีวิต คือ คน ต้นไม้ สัตว์ป่า และสิ่งไม่มีชีวิต ซึ่งประกอบเป็นระบบนิเวศอยู่ภายใต้การโยงใยของระบบเชื่อมโยงต่างๆ ที่สร้างความสมดุลให้เกิดขึ้นกับระบบนิเวศ มนุษย์มีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาและอาศัยอยู่ในระบบนิเวศจึงเป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบนิเวศ อย่างไรก็ตาม โดยที่พฤติกรรมของมนุษย์อันเกิดจากระบบสังคมมุ่งหวังให้เกิดสมดุลของระบบนิเวศ จึงมุ่งถึงการที่จะให้มนุษย์สามารถอาศัยและพึ่งพิงกับระบบนิเวศโดยไม่มีการทำลาย

2. แนวความคิดของการพัฒนาชุมชน ซึ่งมองว่ากิจกรรมทางด้านป่าไม้เป็นกิจกรรมที่มีผลต่อการพัฒนาชุมชนให้สามารถยืนอยู่ได้ เนื่องจากป่าไม้เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวชนบทได้พึ่งพิงในลักษณะต่างๆ เช่น แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร แหล่งใช้สอย เป็นแหล่งศูนย์รวมจิตใจอันเกิดจากความเชื่อและประเพณีที่ปฏิบัติกันมา ประชาชนผู้อาศัยในชนบทได้มีการดำรงชีวิตและวิธีการรักษาแหล่งป่าไม้แตกต่างกันออกไปตามประโยชน์ที่ได้รับจากป่า นับว่าเป็นความรู้และประสบการณ์พื้นบ้านที่ควรได้รับการสนับสนุนให้เข้มแข็งเพื่อการพัฒนากิจกรรมป่าไม้ จึงเป็นกิจกรรมที่อำนวยความสะดวกต่อการดำรงชีพของประชาชนในชนบท สมควรที่จะนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งร่วมกับกิจกรรมอื่นๆ ในการพัฒนาชุมชนให้อยู่รอดและพัฒนาตนเองได้ต่อไป

3. แนวความคิดของการกระจายอำนาจ เป็นการกระจายอำนาจในการดูแลรักษาป่าไม้จากที่ดำเนินการโดยหน่วยงานรัฐให้เป็นการร่วมกันดูแลรักษาป่าโดยประชาชน เพื่อให้เกิดการร่วมมือดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่อยู่อย่างจำกัดให้สามารถอำนวยความสะดวกต่อชุมชนที่อยู่ใกล้พื้นที่ป่าไม้ยิ่งขึ้น และเน้นการกระจายงานให้หน่วยงานในภูมิภาคให้สามารถที่จะให้บริการแก่ประชาชนได้ตรงกับความต้องการมากขึ้น

4. แนวความคิดทางด้านการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากรที่ออกขายได้ สามารถที่จะได้รับการจัดการให้มีประโยชน์ต่อเมืองสม่ำเสมอ และป่าเป็นแหล่งของทรัพยากรธรรมชาติที่เอื้ออำนวยต่อมนุษย์ในด้านต่างๆ และเป็นศูนย์รักษาและควบคุมธรรมชาติระหว่างสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ภายใต้การจัดการที่เหมาะสม ป่าสามารถให้ประโยชน์หลายๆ อย่างในลักษณะอเนกประสงค์ต่อชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งป่าไม้

ในการพัฒนาชนบทให้ดีขึ้น การจัดการป่าไม้ควรที่จะเป็นการจัดการเพื่อผลผลิตที่ยั่งยืนและความมั่นคงของชุมชน ดังนั้นความต้องการที่จะใช้พื้นที่ป่าไม้จากกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ต่างๆ เพื่อกิจการป่าไม้แบบผลผลิตยั่งยืน จำเป็นต้องอยู่บนพื้นฐานของความต้องการที่เปลี่ยนแปลงของชุมชนเพื่อให้สอดคล้องกับเสถียรภาพแห่งความมั่นคงของชุมชนและการจัดการป่าไม้ จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกๆ ฝ่ายที่จะใช้ประโยชน์ให้เกิดผลสูงสุดภายใต้การผสมผสานระหว่างการใช้ประโยชน์หลายๆ ด้าน โกลด์ แพรกทอง และจินตนา อมรสงวนสิน (2537) กล่าวว่าแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนมีพื้นฐานแนวคิดอยู่ 3 ประการ คือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรร่วม ว่าทรัพยากรส่วนรวมจะไม่ได้รับการดูแลอย่างดี ถ้าทุกคนมุ่งแต่จะใช้ประโยชน์ตามที่ตนต้องการ และจะเป็นผลทำให้ทรัพยากรส่วนรวมเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็ว จึงจำเป็นจะต้องมีการควบคุม
2. แนวคิดเกี่ยวกับการควบคุมการใช้ทรัพยากรส่วนรวม ว่าทรัพยากรส่วนรวมมีการใช้ประโยชน์โดยผู้ใช้ประโยชน์บางกลุ่ม ซึ่งมีการกำหนดการใช้ระหว่างกัน
3. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน ป่าชุมชนเป็นการจัดการป่าไม้ที่แสดงถึงภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการจัดการป่าไม้ เพื่อประโยชน์ของชุมชนที่ได้ถ่ายทอดสืบต่อกันมาบนวัฒนธรรมทางการเกษตร ความเชื่อ ประเพณีท้องถิ่น ที่แสดงให้เห็นถึงการพึ่งพาป่าไม้ของประชาชนในแต่ละประเทศ

โกลด์ แพรกทอง (2535) เสนอว่าในการพัฒนาชนบทให้ดีขึ้น การจัดการป่าไม้ควรที่จะเป็นการจัดการเพื่อผลผลิตที่ยั่งยืน และความมั่นคงของชุมชน ดังนั้นความต้องการที่จะใช้พื้นที่ป่าไม้จากกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ต่างๆ เพื่อกิจการป่าไม้แบบผลผลิตยั่งยืนจำเป็นต้องอยู่บนพื้นฐานของความต้องการที่เปลี่ยนแปลงของชุมชน เพื่อให้สอดคล้องกับเสถียรภาพแห่งความมั่นคงของชุมชน และการจัดการป่าไม้จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกๆ ฝ่ายที่จะใช้ประโยชน์ให้เกิดผลสูงสุด ภายใต้การผสมผสานระหว่างการใช้ประโยชน์หลายๆ ด้าน และ เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536) ให้ความหมายว่า การจัดการป่าชุมชนเป็นขบวนการทางสังคมหรือการรวมตัวกันขององค์กร ประชาชนในระดับชุมชนและหรือระดับเครือข่ายภายในระบบนิเวศหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์ และการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอย่างยั่งยืน และเป็นธรรมชาติของระบบความคิด

ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิชุมชน ซึ่งเน้นหลักการทางศีลธรรม และความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ เป็นการจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นองค์รวม โดยได้เสนอแนวคิดการจัดการป่าชุมชนไว้ 5 ประการ ดังนี้

แนวคิดประการแรก คือ การมองป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ ในลักษณะนี้ป่าชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่ง ไร้การเคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน เป็นแนวคิดที่ช่วยให้เราสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ในท้องถิ่นกับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหภาค และช่วยชี้ให้เห็นทิศทางของการพัฒนาประเทศที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของท้องถิ่นอย่างชัดเจน การที่รัฐเข้ามาผูกขาด การจัดการทรัพยากรและแนวทางการพัฒนา ซึ่งมุ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคธุรกิจอุตสาหกรรมแต่เพียงด้านเดียว อาจทำให้ภาคธุรกิจอุตสาหกรรมได้รับประโยชน์ แต่ในขณะเดียวกันก็มีผลในด้านการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร และการผลิตเพื่อยังชีพ ส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในชนบท การแย่งชิงทรัพยากรและความยากจน เพราะชุมชนท้องถิ่นขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากร และไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของการพึ่งตนเองได้อย่างต่อเนื่อง การพิจารณาป่าชุมชนในบริบทของการพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว และขาด ความสมดุล จะทำให้เราเข้าใจปัญหาการจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างมีความสัมพันธ์กับภายนอกได้อย่างชัดเจน

แนวคิดประการที่สอง คือ การมองป่าชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรม หมายถึง การมองความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม และรอบด้านในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศ โดยไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด เพราะความสัมพันธ์เป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในป่าไปพร้อมๆ กัน การมองป่าชุมชนจากมิติด้านวัฒนธรรม เน้นการทำความเข้าใจกับวิถีคิดของชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับป่าว่ามีความหลากหลายลึกซึ้งซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่องหลายอายุคน การสืบสานภูมิปัญญาของท้องถิ่นยังส่งผลให้วิถีคิด ซึ่งพัฒนาขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนหรือชุมชนกับป่า เป็นวิถีคิดที่มีระบบ มีหลักการเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและการพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านาน ดังนั้นเมื่อเราพูดถึงความคิดของชุมชน เช่น แนวคิดเรื่อง “สิทธิชุมชน” ความคิดนี้จึงมิใช่เป็นเพียงการกล่าวอ้างลอยๆ หากแต่เป็นวิถีคิดที่พัฒนามาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติมาเป็นเวลานาน มีการพัฒนาการและพลวัตในตัวเอง

ในทำนองเดียวกันการมองป่าชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรม ทำให้เรามองความเชื่อบางประการของชุมชนในบริบทของประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับ

ธรรมชาติ ความเชื่อนี้มิได้เป็นเพียงระบบคุณค่าหรือค่านิยมที่ไร้เหตุผล หากแต่เป็นวิถีคิดที่สะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับธรรมชาติ ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบ ข้อบังคับ และจารีต ประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

แนวความคิดที่สาม คือการมองป่าชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน (Communal Property System) ระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชนมีรากเหง้า และพัฒนาการที่แตกต่างกัน ไปจากแนวความคิดเรื่อง “กรรมสิทธิ์” ตามระบบกฎหมายตะวันตก ซึ่งแบ่งแยกกรรมสิทธิ์เพียงสองลักษณะ คือ ทรัพย์สินของรัฐ (State Property) และทรัพย์สินส่วนบุคคล (Private Property) ระบบกรรมสิทธิ์ในลักษณะเช่นนี้มองทรัพยากรเสมือนสินค้า ซึ่งสามารถซื้อขายได้และเจ้าของมีอำนาจเด็ดขาดในการใช้ความพอใจของตน ในทางตรงกันข้าม ระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรตั้งอยู่บนหลักการของสิทธิการใช้และมีระบบการจัดการโดยชุมชนและองค์กรชุมชน อันประกอบไปด้วย กลุ่มผู้ใช้เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครมีสิทธิ์ในการใช้และควรใช้อย่างไร ควรมีระบบการจัดการและการควบคุมอย่างไร เป็นต้น ระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชนเป็นวิถีปฏิบัติแบบดั้งเดิมและยังพบเห็นได้ในชุมชนท้องถิ่นมากมายในประเทศไทย เมื่อไทยรับเอาระบบกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายตะวันตกและการจัดการแบบรวมศูนย์มาใช้ ระบบกรรมสิทธิ์ของรัฐกับระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชนจึงมีความลักลั่น และกลายเป็นชนวนของความขัดแย้งและการแย้งชิงทรัพยากรดังเช่นในปัจจุบัน การทำความเข้าใจกับป่าชุมชนจึงจำต้องเริ่มจากการศึกษาระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน ตลอดจนแนวความคิดเรื่อง “สิทธิการใช้” ซึ่งเป็นกรอบความคิดสำคัญให้มีความชัดเจนเสียก่อน

แนวความคิดที่สี่ การมองป่าชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคม (Social Movement) ซึ่งอาจเป็นการสืบทอดวิถีปฏิบัติและจารีตประเพณีในการรักษาป่าของชุมชนมาเนิ่นนาน หรืออาจเป็นขบวนการที่เกิดขึ้นใหม่ อันเป็นผลมาจากการรวมตัวของชาวบ้านเพื่อต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆ ป่าชุมชนมีองค์ประกอบสำคัญอย่างน้อยสามประการคือ 1) การมีจิตสำนึกร่วมกันของชุมชนในการรักษาป่า จิตสำนึกดังกล่าวอาจจะสืบเนื่องมาจากประเพณีความเชื่อเดิม 2) การมีระบบการจัดการที่แน่นอนชัดเจน ระบบการจัดการทรัพยากรป่า อาจหมายถึง ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งแสดงให้เห็นวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิชุมชน หรือกฎเกณฑ์ จารีต ประเพณีในการใช้ทรัพยากรของชุมชน หรืออาจเป็นระบบการจัดการแบบใหม่ที่เกิดขึ้นจากการ กระตุ้นและคำแนะนำของบุคคลภายนอก และ 3) การมีองค์กรชาวบ้านที่เข้มแข็งทำหน้าที่บริหารการจัดการ ดูแล รักษาทรัพยากร ควบคุมกฎระเบียบเกี่ยวกับการใช้และทำหน้าที่แก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างสมาชิกของชุมชนเดียวกัน และระหว่างชุมชนที่ใกล้ชิดกัน ตลอดจนความขัดแย้งกับรัฐหรือนายทุนจากภายนอก รวมถึงการแทรกแซงจากภายนอก เป็นต้น

แนวความคิดประการที่ห้า คือ การมองป่าชุมชนในบริบทของการพัฒนาชนบท และอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยนัยนี้ป่าชุมชนเป็นกระบวนการแสวงหาทางเลือกเพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนชนบทและสภาพแวดล้อมไปพร้อมๆ กัน ในสภาวะการณ์ที่ชุมชนในชนบทหลายแห่งทั่วประเทศต้องเผชิญหน้ากับปัญหาวิกฤตในด้านของความยากจน และปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าชุมชนจึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของการแก้ปัญหาอันพึงได้รับการส่งเสริมสนับสนุนเป็นอย่างดี

สุรินทร์ สุริยวงศ์ (2536) การจัดการป่าชุมชนไม่ว่าจะเป็นไปโดยรูปแบบดั้งเดิมหรือที่มีรูปแบบเป็นทางการในปัจจุบัน สามารถสรุปเชิงแนวคิดที่สำคัญ 4 ประการคือ

1. แนวคิดการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวมที่มองทรัพยากรต่างๆ ของชุมชนล้วนมีความสัมพันธ์กัน ทรัพยากรแต่ละอย่างต่างก็มีบทบาทหน้าที่ไปตามธรรมชาติ รวมทั้งในด้านความสัมพันธ์ด้านจิตวิญญาณของชุมชนด้วย ซึ่งก็คือความเข้าใจต่อวิถีความสัมพันธ์ในระบบนิเวศวิทยาจากประสบการณ์ตรงในวิถีชีวิตที่อยู่ร่วมกันและพึ่งพาธรรมชาติ

2. รูปแบบการจัดการมีความหลากหลาย โดยมีเงื่อนไขของชุมชนเป็นตัวกำหนด จะเห็นได้ชัดเจนในการจัดการป่าดั้งเดิม ซึ่งมีความหลากหลายของการจำแนกป่าสูงมาก อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการจัดการที่เป็นทางการมากขึ้น ชุมชนยังคงเป็นหลักในการกำหนดรูปแบบการจัดการต่างๆ

3. การจัดการทรัพยากรโดยชุมชน คือ การกระจายอำนาจสู่ชุมชน โดยชุมชนจะมีส่วนร่วมโดยตรงในการจัดการเพื่อผลประโยชน์ของชุมชนเอง

4. การจัดการทรัพยากรที่ยึดหลักคุณธรรมสามารถตรวจสอบได้

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536) ได้เสนอวิธีการจัดการป่าชุมชน จำแนกเป็น 3 ลักษณะ คือ ประการแรก มีการจำแนกประเภทของป่าออกเป็นประเภทต่างๆ อย่างชัดเจน ประการที่สอง มีการร่างกฎเกณฑ์และแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกของชุมชนทราบ และประการที่สาม มีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกของชุมชนเป็นครั้งคราว เพื่อทบทวนกฎเกณฑ์กติกาของชุมชน และมีการจัดตั้งองค์กรของชุมชนเพื่อทำหน้าที่ดูแลควบคุมการใช้ประโยชน์

โกมล แพรกทอง (2537) ได้ให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมว่า การจัดการป่าชุมชนที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความมั่นคงและยั่งยืนจะต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนี้

1. การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่า ประโยชน์ที่ต้องการจากป่าจะเป็นสิ่งกำหนดวัตถุประสงค์ในการรักษาป่าเหล่านั้นไว้ เช่น เป็นแหล่งป่าไม้เพื่อการประกอบพิธีการต่างๆ ซึ่งแปรผันไปตามสภาพสังคมในแต่ละภูมิภาค การใช้แหล่งป่าไม้เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของ

หมู่บ้าน การใช้แหล่งป่าไม้เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยหรือเป็นแหล่งอาหาร ป่าชุมชนจึงเป็นป่าไว้เพื่อการใช้สอยร่วมกันหรือเป็นสมบัติส่วนรวมของชุมชน

2. การมีระเบียบกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมกันเองระหว่างประชาชนในหมู่บ้าน การจัดการป่าชุมชนจะมีระเบียบหรือกฎเกณฑ์ที่วางไว้เป็นที่ยอมรับของทุกคนในหมู่บ้าน เมื่อมีการละเมิดจะมีการปรับโทษหรือการลงโทษตามกติกาที่ได้ตกลงกันได้

3. องค์กรประชาชนเพื่อดำเนินการจัดการป่าไม้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ของป่านั้น จะต้องมียุทธศาสตร์ประชาชนที่เข้มแข็งเพื่อดูแลป่าดังกล่าวให้เกิดประโยชน์ต่อทุกคนในชุมชน องค์กรที่ปรากฏมักจะเป็นองค์กรประชาชนที่มีอยู่เดิม เช่น องค์กรเหมืองฝายในภาคเหนือ และได้ปรับลักษณะเป็นคณะกรรมการหมู่บ้านที่ได้จัดตั้งขึ้นมาใหม่รวมถึงสภาตำบลในบางพื้นที่

4. การสนับสนุนจากองค์กรภายนอก การจัดการป่าชุมชนขององค์กรประชาชนในหมู่บ้าน จะต้องอาศัยการสนับสนุนจากองค์กรภายนอก เช่น การสนับสนุนทางวิชาการ การสนับสนุนอุปกรณ์ และวัสดุที่จำเป็นเพื่อให้ชุมชนสามารถจัดการป่าโดยใช้ประโยชน์ได้ยั่งยืน ซึ่งรวมถึงการให้การคุ้มครอง การดำเนินงานให้สามารถนำกฎหมายที่มีอยู่เข้ามาคุ้มครองรักษาสภาพป่าไว้ เช่น การประกาศเป็นเขตห้ามล่าสัตว์ป่า สวนรุกขชาติ วนอุทยาน นอกจากนั้นยังได้รับการสนับสนุนจากองค์กรในการให้ความรู้และความเข้มแข็งในการดำเนินงานขององค์กรชาวบ้าน ให้สามารถดำเนินการจัดการป่าชุมชนให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้

สถิตินา กาญจนพันธุ์ (2534) ได้เสนอวิธีการจัดการป่าชุมชนไว้ 5 ประเด็น คือ

1. การกระจายตัวของป่าชุมชน ซึ่งชุมชนท้องถิ่นที่อนุรักษ์ป่าส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนที่ราบเชิงคอย ทำนาค่าเป็นหลัก และมักจะมีการทำไร่ตามที่ดอนเพิ่มเติมด้วยป่าที่ อนุรักษ์ไว้มักจะเป็นป่าบนคอย ซึ่งเป็นดินน้ำลำธารของลำห้วยที่ไหลมาหล่อเลี้ยงพื้นที่ทำนาโดยอาศัยระบบเหมืองฝาย

2. การจำแนกประเภทป่า ซึ่งไม่ว่าจะเรียกชื่อเป็นอย่างไรก็ตาม ชาวบ้านมักจะมี การจำแนกพื้นที่ป่าอย่างคร่าวๆ เป็น 3 ประเภทคือ

2.1 ป่าต้นน้ำลำธาร ซึ่งเป็นต้นกำเนิดลำห้วยที่ไหลผ่านหมู่บ้าน มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่นตามลักษณะต้นน้ำ เช่น ป่าชันน้ำ ป่าน้ำจืด ป่าน้ำร้อน ป่าขุนน้ำ ป่าขุนห้วย

2.2 ป่าใช้สอย เป็นป่าแพะหรือป่าเบญจพรรณที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการเก็บเห็ด หน่อไม้ ผักป่า สมุนไพร ไม้ฟืน ไม้สำหรับสร้างบ้านเรือน ตลอดจนเป็นที่เลี้ยงวัว ควาย นอกจากนั้นเป็นป่าใช้สอยยังอาจเป็นแหล่งผลิตของพืชยืนต้นที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ลูกตำลึง เมียง และตองคิง

2.3 ป่าตามประเพณี ซึ่งผูกพันกับศาสนาและความเชื่อ เช่น ป่าเขตอภัยทาน ป่าช้า ป่าที่เป็นที่สิงสถิตของผี ความเชื่อเรื่องเขตอภัยทานเป็นความคิดในศาสนาพุทธ สำหรับคนเมือง ลื้อ และไตใหญ่ มีความเชื่อเรื่องผีปู่ย่า ผีเจ้านาย เลื้อบ้านเลื้อเมือง ผีขุนน้ำ ตลอดจนผีฝ่าย

3. การกำหนดขอบเขตป่า ต้องมีขอบเขตแสดงสิทธิในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชน เพื่อให้ชุมชนใกล้เคียงรับรู้ ไม่ล่วงล้ำเข้ามาลักลอบใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนนั้น ส่วนมากชาวบ้านมักจะกำหนดขอบเขตป่าอย่างคร่าวๆ โดยอาศัยสันปันน้ำ แนวลำห้วย ถนน หรือแม้แต่เขตภาษีบำรุงท้องที่เป็นเส้นแบ่งเขต

4. ระบบจัดการป่า ป่าชุมชนถือเป็นสมบัติของส่วนรวมของชุมชน สมาชิกของชุมชนทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันในการใช้ประโยชน์จากป่า สมาชิกของชุมชนอื่นไม่มีสิทธิใช้ทรัพยากรป่าโดยไม่ได้รับอนุญาต แต่ถ้าได้รับอนุญาตก็ต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขของชุมชนเจ้าของป่า เช่น อนุญาตให้เก็บของป่าบางประเภทไปใช้หรือบริโภค แต่ห้ามนำไปขาย เพราะจะเกิณกำลังการผลิตของป่าชุมชนนั้น ซึ่งในการจัดสรรทรัพยากรป่าเพื่อใช้ภายในชุมชน ชาวบ้านจะแบ่งประเภทป่าดังที่ได้กล่าวมาแล้วและจะกำหนดระดับการใช้ประโยชน์จากป่าและการดูแลป่าดังนี้

4.1 ป่าต้นน้ำ มักจะเป็นป่าที่ชาวบ้านหวงแหนที่สุด เพราะต้องพึ่งพาน้ำใช้ในการเกษตร จึงมักจะห้ามตัดไม้หรือรบกวนสภาพป่าโดยเด็ดขาด แต่อย่างไรก็ตาม ชุมชนบางแห่งอาจจะอนุโลมให้เก็บไม้ล้มเพราะถูกลมพัดโค่น หรือไม้ที่ยืนต้นตายได้

4.2 ป่าใช้สอย มักเป็นป่าที่ชาวบ้านหวงแหนรองลงมาจากป่าต้นน้ำ ชาวบ้านมีสิทธิ์ด่อนัวว ด้อนควายไปเลี้ยงในป่า เก็บหาของป่า ไม้แห้งที่ใช้ทำฟืน ตลอดจนขออนุญาตตัดไม้จำนวนไม่มากนักมาใช้สร้างบ้านเรือน ซ่อมแซมวัดหรือฝาย

4.3 ป่าตามประเพณี เป็นป่าที่ใช้ในพิธีกรรมต่างๆ ตลอดจนเป็นที่สิงสถิตของผี จึงเป็นที่เคารพยำเกรง ชาวบ้านไม่ค่อยกล้าเข้าไปตัดไม้หรือไปรบกวนความสงบ

4.4 ป่านอกเขตป่าชุมชน อาจจะเป็นป่าที่ชุมชนข้างเคียงดูแลรักษา ต้องทำตามกฎกติกาของชุมชนที่เป็นเจ้าของ แต่อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่มีการแก่งแย่งทรัพยากรป่าชุมชน ชาวบ้านอาจจะถือว่าเป็นป่าสงวนของรัฐที่ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ ทั้งนี้การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนมักจะควบคู่ไปกับการดูแลตรวจตราป่า ชาวบ้านที่ไปเลี้ยงสัตว์หรือเก็บหาของป่ามักจะช่วยสอดส่องไม่ให้คนภายนอกชุมชนเข้ามาบุกรุก อาจจะมีกฎเกณฑ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ได้ เป็นลายลักษณ์อักษร และส่วนใหญ่แล้วคำปรับที่ได้มักจะนำไปใช้ในกิจกรรมส่วนรวม เช่น สร้างศาลาในหมู่บ้าน บูรณะวัด ซ่อมแซมโรงเรียน หรือบางพื้นที่อาจแบ่งเงินบางส่วนเป็นเบี้ยเลี้ยงให้แก่ผู้ที่ต้องเสียสละเวลาทำงานในไร่นามาเดินตรวจป่า

5. ปัจจัยที่อำนวยความสะดวกในการรักษาป่าจากการสำรวจป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบน พบว่า ปัจจัยที่มีส่วนสำคัญในการพัฒนาจิตสำนึกถึงคุณค่าของป่า และแสดงความจำเป็นที่ต้องอนุรักษ์ป่า แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มการสืบทอดประเพณีการรักษาป่าบนพื้นฐานความเชื่อของชุมชน การเผชิญปัญหาการขัดแย้งทรัพยากรกับบุคคลภายนอกชุมชน และกลุ่มการประสพภัยธรรมชาติที่เป็นผลมาจากการทำลายป่า

โกลม แพรกทอง (2537) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญของป่าชุมชน 3 ประการ คือ

1. องค์ประกอบด้านชุมชน (Community Component) จะประกอบด้วย หน่วยของชุมชนซึ่งจะมีความแตกต่างกันในลักษณะของความต้องการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า โดยประกอบด้วยหน่วยย่อย คือ บุคคล ครอบครัว กลุ่ม และชุมชน

2. องค์ประกอบด้านป่าไม้ (Forest Component) เป็นการชี้ให้เห็นว่าชุมชนจะใช้ประโยชน์จากป่าไม้มากน้อยเพียงใด ซึ่งจะมีระเบียบและกฎหมายกำหนดการใช้ประโยชน์ในระดับต่างๆ กัน องค์ประกอบด้านป่าไม้แบ่งออกเป็นลักษณะย่อยๆ ได้ดังนี้

2.1 ป่าส่วนตัว เป็นป่าที่มีเจ้าของการใช้ป่าเพื่อผลประโยชน์เป็นไปตามความต้องการของผู้เป็นเจ้าของ โดยมีกฎหมายคุ้มครองสิทธิการเป็นเจ้าของป่านั้นๆ

2.2 ป่าชุมชน เป็นพื้นที่ที่ชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกันภายใต้กติกาที่กำหนดไว้ การจัดการป่าชุมชนอาจเกิดจากประเพณีของท้องถิ่นหรือถูกกำหนดขึ้นมาใหม่ ภายใต้แนวนโยบายและการสนับสนุนการดำเนินงานจากหน่วยงานภายนอกชุมชน

2.3 ป่าของรัฐเป็นป่าที่รักษาไว้เพื่อประโยชน์ของทุกคนในประเทศในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ ซึ่งมีระเบียบและกฎหมายที่ใช้ปฏิบัติต่อป่านั้นๆ

3. องค์ประกอบด้านการเกษตร (Agriculture Component) จะเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นของชุมชนว่าจะพึงพึ่งป่าไม้อย่างไร แบ่งเป็น

3.1 ขนาดของการประกอบการ จำแนกออกเป็นการเกษตรขนาดเล็ก ซึ่งเกษตรกรจะผลิตเพื่อบริโภคเอง โอกาสของความจำเป็นในการพึ่งพิงการป่าไม้เพื่อการเกษตรกรรมจะมีสูง ส่วนการเกษตรขนาดใหญ่เป็นการผลิตเพื่อการค้ามากกว่าเพื่อการใช้สอยเองมีการใช้เทคนิค และอุปกรณ์ทันสมัย จึงเป็นการลดการพึ่งพิงป่าไม้ลักษณะแหล่งของปัจจัยการผลิต

3.2 สิทธิการถือครองที่ดิน แบ่งออกเป็นผู้เช่าที่ดิน เพื่อการเกษตรมักเป็นเกษตรกรที่ไม่มีที่ดินหรือมีแต่ไม่เพียงพอในการประกอบการเกษตร ส่วนผู้ได้รับสิทธิในการถือครองที่ดิน จะเป็นเกษตรกรที่ทำการเกษตรบนที่ดินของชุมชนหรือของรัฐ โดยได้รับสิทธิในการถือครองที่ดินเป็นไปตามระเบียบและกฎหมายในการใช้พื้นที่ของประเทศต่างๆ

3.3 ระบบการจัดการ แบ่งออกได้เป็นกลุ่มเกษตรกร เป็นการรวมตัวของเกษตรกรเพื่อประกอบกิจกรรมทางด้านเกษตร ซึ่งขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการรวมกลุ่มและสหกรณ์การเกษตร เป็นการรวมกลุ่มของกลุ่มเกษตรกรที่ประกอบกิจการเกษตรในด้านเดียวกัน หรือหลายๆ ด้าน ทำให้มีการจัดระบบการประกอบการที่มั่นคง มีระบบการจัดการเพื่อการผลิตและการจำหน่าย

2.4.2 รูปแบบของป่าชุมชนและเงื่อนไขการอนุรักษ์ป่าไม้ของชุมชน

ธารารัตน์ สิงหนิยม และ สมเกียรติ คำเวช (2536) ได้เสนอว่าวัตถุประสงค์ในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้ สามารถแบ่งรูปแบบของป่าชุมชนได้เป็น 2 รูปแบบ คือ ป่าชุมชนแบบดั้งเดิมและป่าชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาใหม่

1. ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม เป็นแบบป่าชุมชนที่ประชาชนได้รักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้โดยมีวัตถุประสงค์แตกต่างกันออกไปดังนี้

1.1 การอนุรักษ์ป่าไม้เพื่อประกอบพิธีกรรมต่างๆ ตามประเพณี ป่าดังกล่าวจะถูกรักษาไว้โดยไม่มีการทำลาย

1.2 การอนุรักษ์ป่าไม้เป็นแหล่งชับน้ำ เพื่อป้องกันการพังทลายของดินที่จะชะล้างทรายเข้าสู่กลุ่มคนไทยในที่ราบ ป่าเพื่อแหล่งชับน้ำจะถูกรักษาไว้เป็นอย่างดี นอกจากเป็นแหล่งชับน้ำแล้วยังเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพรและป่าต่างๆ อีกด้วย

1.3 การอนุรักษ์ป่าไม้เป็นเขตอภัยทาน เป็นพื้นที่ซึ่งห้ามล่าสัตว์ตัดชีวิตตามหลักของพุทธศาสนา เป็นที่ยอมรับ ไม่มีการล่าสัตว์ในอาณาเขตพื้นที่ดังกล่าว และไม่มีมีการตัดไม้ จะรักษาไว้เพื่อความร่มรื่นเป็นที่พักผ่อนของสัตว์ และมนุษย์ทางด้านจิตใจและยังสามารถใช้ในการพักผ่อนหย่อนใจ

1.4 การอนุรักษ์พื้นที่เพื่อให้เป็นที่พักผ่อน โดยเน้นการรักษาสภาพป่าไว้ตามธรรมชาติ ป่าเหล่านี้จะมีจุดสนใจ เช่น ถ้ำ น้ำตก ได้ถูกรักษาไว้เพื่อเป็นของกลางที่ให้ทุกคนในหมู่บ้านได้เข้ามาพักผ่อนหย่อนใจ

1.5 การอนุรักษ์พื้นที่ไว้เป็นแหล่งอาหารและใช้สอยอื่นๆ โดยทั่วไปราษฎรจะรักษาป่าใกล้เคียงหมู่บ้านไว้เพื่อการเก็บอาหาร และบางครั้งยังเป็นแหล่งเสริมรายได้เพิ่มให้กับประชาชนในหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียง

2. ป่าชุมชนแบบพัฒนา ป่าชุมชนแบบพัฒนาเป็นผลอันเกิดขึ้นมาจากการส่งเสริมให้สร้างป่าชุมชนขึ้นสำหรับหมู่บ้าน เพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรที่ชาวบ้านจะพึ่งพิงอาศัยได้ เนื่องจากการขาดแคลนแหล่งป่าไม้หรือแหล่งป่าไม้เดิมที่มีอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม ไม่สามารถที่จะ

อำนาจประโยชน์ให้ได้ ป่าชุมชนที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาใหม่จะมีรูปแบบต่างๆ ขึ้นอยู่กับการใช้ที่ดินและสถาบันที่เกี่ยวข้องดังนี้

2.1 ป่าชุมชนเพื่อการใช้สอย เป็นป่าที่ได้รับการสร้างขึ้นในบริเวณที่ดินประเภทต่างๆ ในหมู่บ้าน เช่น ที่สาธารณะ ที่สองข้างทาง ที่อ่างเก็บน้ำ เพื่อการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ลักษณะต่างๆ เช่น ฟืน ถ่าน

2.2 ป่าโรงเรียน เป็นการปลูกป่าขึ้นในบริเวณโรงเรียน เพื่อการศึกษาทางด้านเกษตรจากโรงเรียน และการใช้ประโยชน์จากรายได้การจำหน่ายผลประโยชน์จากต้นไม้สำหรับเป็นอาหารกลางวันสำหรับเด็กที่ยากจนในโรงเรียน

2.3 การพัฒนาวัดป่า เป็นการปลูกต้นไม้ขึ้นบริเวณวัดหรือสำนักสงฆ์ เพื่อให้เกิดความร่มรื่นเหมาะสมกับการสงบทางด้านจิตใจ และใช้ประโยชน์จากไม้ในกิจกรรมของวัด ซึ่งเป็นแหล่งรวมใจของประชาชนในท้องถิ่นในพิธีเทศกาลทำบุญต่างๆ

2.4 การกันที่ดินไว้เป็นป่าจำนวนร้อยละ 20 ของพื้นที่จัดสรรที่ดินเพื่อเป็นแหล่งใช้สอยของหมู่บ้านที่ได้รับจากการจัดที่ดินตามมติของคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติ เมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2499 เพื่อเป็นแหล่งใช้สอยของชุมชน

สำนักงานกรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2536) ได้แยกป่าชุมชนตามวัตถุประสงค์ของการใช้ประโยชน์ของชุมชน ออกได้เป็น 3 รูปแบบดังนี้

1. ป่าชุมชนแบบอนุรักษ์ เป็นรูปแบบการดำเนินงานป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ และอื่นๆ การป้องกันภัยธรรมชาติลดจนความเชื่อและประเพณีในท้องถิ่นส่วนใหญ่เป็นป่าธรรมชาติ และในบางพื้นที่พบว่า เป็นป่าปลูก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งชับน้ำสำหรับอุปโภคและการเกษตรกรรม แหล่งประกอบพิธีกรรมตามประเพณีและความเชื่อ แหล่งนันทนาการ และในบางครั้งยังมีการใช้ประโยชน์ในลักษณะผลพลอยได้คือ เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ สมุนไพรของป่า และเป็นไม้ฟืนเพื่อใช้สอย

2. ป่าชุมชนแบบเศรษฐกิจ เป็นรูปแบบการดำเนินงานป่าชุมชนเพื่อหวังผลตอบแทนทางเศรษฐกิจในรูปแบบของการผลิตจากต้นไม้และของป่า ส่วนใหญ่เป็นป่าปลูก ในบางแห่งพบว่าเป็นธรรมชาติ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งรายได้ของชุมชน เป็นแหล่งใช้สอยของชุมชน เช่น เก็บหาอาหารของป่า สมุนไพร ไม้ฟืน ไม้ใช้สอย

3. ป่าชุมชนแบบอนุรักษณ์และด้านเศรษฐกิจควบคู่กันไป มีทั้งป่าธรรมชาติและป่าปลูก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้ผลประโยชน์จากป่าชุมชนทั้งข้อ 1 และ ข้อ 2 รวมกัน

รูปแบบของป่าชุมชนนั้นมีหลายลักษณะ ทั้งเป็นป่าแบบอนุรักษ์เพื่อเป็นแหล่งน้ำทางการเกษตร ทั้งยังเป็นแหล่งพิธีกรรมตามความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชน และสามารถใช้เป็นแหล่งพักผ่อนได้ด้วย ป่าแบบเศรษฐกิจเพื่อเป็นแหล่งรายได้และเพื่อใช้สอยในชุมชน สุดท้ายป่าแบบอนุเคราะห์ เพื่อให้ได้ผลประโยชน์ทั้งด้านการอนุรักษ์และด้านเศรษฐกิจให้ควบคู่กันไป ซึ่งจะทำให้เกิดการพัฒนาย่างยั่งยืนได้

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขการอนุรักษ์ป่าไม้ของชุมชน 8 ประการ คือ

1. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่ามีความเป็นชุมชนสูง คือ มีรูปแบบและความเข้มแข็งของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน กล่าวคือ นอกจากชุมชนจะตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยร่วมกันแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชนอย่างหนาแน่น สำนึกความเป็นชุมชนอาจจะสะท้อนออกมาในรูปของความเชื่อ อุดมการณ์ พิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือและปฏิบัติร่วมกัน เช่น พิธีกรรมเลี้ยงผีขุนน้ำ เช่นผีปู่ตา เป็นต้น ซึ่งจะช่วยตอกย้ำสำนึกของชุมชนให้มั่นคงแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น
2. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่า ต้องมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อยู่ในสภาพที่ใช้ได้ และยังมีศักยภาพพอที่จะพลิกฟื้นให้กลับสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการผลิตภาคการเกษตร ดังนั้นลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่จะมีจิตสำนึกในการรักษาป่า จะต้องมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในลักษณะที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตในภาคเกษตรของชุมชนอยู่
3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านมีพื้นฐานมาจากการมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อการเกษตรและการใช้ผลผลิตจากป่าในการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น เป็นแหล่งอาหาร ไม้สำหรับก่อสร้างบ้านเรือน เชื้อเพลิง และของป่าอื่นๆ เป็นต้น การอนุรักษ์ป่าจึงเป็นการรักษาผลประโยชน์ร่วมของชุมชนนั่นเอง
4. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าจะต้องมีจิตสำนึกในการรักษาป่า มีความเข้มแข็งและลึกซึ้งมากกว่าการมีผลประโยชน์ร่วมเท่านั้น ซึ่งอาจมีเงื่อนไขเกิดจากประเพณี ความเชื่อ และการผลิตซ้ำของอุดมการณ์สืบทอดกันมา หรือเกิดจากความจำเป็นในการป้องกันและรักษาระบบนิเวศ หรือเกิดการต่อต้านการรุกรานจากภายนอกในการแย่งชิงทรัพยากร เช่น การต่อต้านโครงการของรัฐ การต่อต้านสัมปทานไม้ การต่อต้านธุรกิจเอกชน การแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น
5. ชุมชนที่อนุรักษ์จะต้องมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็งที่จะควบคุมรักษากฎระเบียบ และสามารถปรับภูมิปัญญาและจารีตประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับสถานการณ์การเมือง เศรษฐกิจ

และสังคมที่เปลี่ยนแปลง ยิ่งไปกว่านั้น คุณลักษณะที่สำคัญที่สุดของผู้นำชุมชน คือ การทำงานบนพื้นฐานของการรักษาผลประโยชน์ของชุมชนโดยส่วนรวมเป็นหลัก

6. ชุมชนมีการจัดตั้งองค์กรประชาชนที่มีความรับผิดชอบในการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสม ซึ่งอาจเป็นองค์กรตามประเพณี หรือองค์กรที่รัฐจัดตั้งขึ้น โดยมีหน้าที่รับผิดชอบในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสมและเป็นธรรม ตามเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในระบบนิเวศ เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมของท้องถิ่น โดยการทำงานร่วมกันขององค์กรชาวบ้านมักจะวางอยู่บนรากฐานภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีต ประเพณี และประสบการณ์ที่สั่งสมกันมา

7. มีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน ซึ่งชุมชนบ้านป่าในอดีตมีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน และชุมชนมีสิทธิในการดูแลจัดการ ออกกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมการใช้ประโยชน์ชุมชนที่ยังสามารถอนุรักษ์ป่าไว้ได้ มักเป็นชุมชนที่ยังคงยึดมั่นในจารีต ประเพณีที่ว่าป่าเป็นของชุมชน ผู้ที่รักษาป่าเท่านั้นและเป็นธรรมต่อสมาชิกของชุมชน

8. มีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ในระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้น ประกอบด้วย หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบของการจัดการ หลักการจัดการทรัพยากรของชุมชนบนพื้นฐาน 1) การยอมรับจารีตประเพณี สิทธิชุมชน 2) การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกและความเป็นธรรมทางสังคม 3) ความยั่งยืนของระบบการผลิตและความสมดุลของระบบนิเวศ และ 4) การมีส่วนร่วมของสมาชิกทั้งหมดของชุมชน

โกลด แพรททอง (2535) ยังได้กล่าวถึงการจัดการผลผลิตป่าชุมชนนั้นเป็นการจัดการเพื่อเพิ่ม ปรับปรุง รักษาผลผลิตป่าให้มีความยั่งยืน ซึ่งมีหลายประการแต่ที่สำคัญสามารถจำแนกได้ 4 ประการ คือ การเพาะชำกล้าไม้ การปลูกป่า การบำรุงรักษา และการป้องกันรักษาป่า

1. การเพาะชำกล้าไม้ การจัดเตรียมกล้าไม้ องค์กรประชาชนที่รับผิดชอบจำเป็นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับเทคนิควิธีการและขั้นตอนต่างๆ คือ การเลือกชนิดพันธุ์ไม้ให้เป็นไปตามความต้องการของชุมชนและเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น วิธีการทำแหล่งเพาะชำกล้าไม้ประจำหมู่บ้าน การจัดหาและเตรียมเมล็ดไม้ และการเพาะเมล็ด เป็นต้น

2. การปลูกป่า เป็นกิจกรรมที่ปลูกป่าขึ้นใหม่หมดในพื้นที่ว่างเปล่า หรือปลูกเสริมในป่าธรรมชาติ ประกอบด้วยหลายขั้นตอนตามหลักวิชาการป่าไม้ ได้แก่ การถางพื้นที่ การเก็บบริบเหวริบ การปักหลักหมายระยะปลูก ขุดหลุม และการปลูก เป็นต้น

3. การบำรุงรักษาป่า การบำรุงรักษาป่าชุมชนที่สำคัญ เช่น การปลูกซ่อมต้นไม้ที่ตาย การกำจัดวัชพืช การป้องกันไฟป่า การป้องกันสัตว์เหยียบย่ำต้นไม้ การป้องกันโรคและแมลง การลิดกิ่ง และการตัดสาขหายาระยะ เป็นต้น

4. การป้องกันรักษาป่าเป็นกิจกรรมที่ดำเนินการในป่าชุมชนแบบอนุรักษ์ โดยชุมชนรักษาป่าธรรมชาติให้คงสภาพกิจกรรมรักษาป่า ได้แก่

4.1 กำหนดขอบเขตของป่าไม้ที่ทำการรักษา

4.2 ตรวจสอบตรา จัดเวรยามดูแลป่าอย่างสม่ำเสมอ ทั้งกลางวันและกลางคืน มิให้มีการลักลอบตัดไม้ บุกรุกพื้นที่เพื่อเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว

4.3 ทำแนวกันไฟ เพื่อป้องกันไฟป่าและดับไฟป่า

4.4 กำหนดมาตรการในการควบคุมดูแลรักษาป่า

การจัดการผลประโยชน์ป่าชุมชน คือ การจัดการแบ่งสรรปันส่วนในการใช้ประโยชน์ของป่าชุมชนให้ตรงกับความต้องการที่หลากหลายของชุมชน โดยทั่วไปจะเป็นการใช้ประโยชน์ที่สนองตอบต่อความจำเป็นขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิต อย่างไรก็ตาม สามารถสรุปการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนของประชาชนในท้องถิ่นได้ 2 รูปแบบ ดังนี้

1. การใช้ประโยชน์ของผลิตผลไม้ และของป่า เช่น เป็นแหล่งเชื้อเพลิง แหล่งอาหาร เป็นต้น

2. การใช้ประโยชน์ในทางบริการชุมชนในท้องถิ่นได้รับประโยชน์จากป่า ได้แก่ เป็นแหล่งชับน้ำ แหล่งรักษาภาวะแวดล้อม และสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ป่าชุมชนเป็นป่าไม้ธรรมชาติหรือป่าไม้ เพื่อให้ประชาชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมกับระบบป่าไม้ที่มีต่อกัน เป็นขบวนการทางสังคมด้านหนึ่งทำให้เราควรมองความสัมพันธ์นี้เป็นองค์รวม ไม่สามารถแยกกันได้ รวมถึงการดำรงอยู่ของป่าชุมชนย่อมเป็นตัวชี้วัดว่าระบบทั้งสองนั้นต่างพึ่งพาอาศัยและช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และป่าชุมชนยังคงเป็นตัวการทำให้เกิดการพัฒนาและอนุรักษ์ฟื้นฟูธรรมชาติ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวมและตอบสนองต่อเศรษฐกิจในการยังชีพของคนในชุมชน โดยให้ประชาชนเป็นผู้ได้รับประโยชน์เป็นผู้ควบคุมดำเนินการ โดยมีองค์กรประชาชนเป็นแกนนำ รวมทั้งมีการตั้งกฎเกณฑ์ขึ้นเพื่อใช้ในการบังคับและลงโทษเมื่อมีการฝ่าฝืน ซึ่งการดำเนินงานของป่าชุมชนก็เป็นแนวคิดเรื่องการกระจายอำนาจออกจากศูนย์กลางเพื่อให้ท้องถิ่นมีอำนาจในการจัดการป่าชุมชนของตนเอง ดังนั้นป่าชุมชนจะเกิดผลสำเร็จได้นั้น ต้องมีองค์กรประชาชนที่เข้มแข็งเข้ามาดำเนินการเพื่อที่จะเกิดการพัฒนাপ่าชุมชนอย่างยั่งยืน

รูปแบบของป่าชุมชนนั้นมีหลายลักษณะขึ้นอยู่กับลักษณะของป่าชุมชน ทำให้ป่าแต่ละแห่งนั้นมีลักษณะทางกายภาพที่ไม่เหมือนกัน ดังนั้นชุมชนจะมีการดูแลและจัดการป่าชุมชนแต่ละแห่งไม่เหมือนกันด้วย ขึ้นอยู่กับรูปแบบของป่าชุมชน เงื่อนไขในการอนุรักษ์ป่าไม้ของชุมชนนั้น

ได้แก่ มีความเป็นชุมชนสูง มีผู้นำที่เข้มแข็ง มีการตั้งกฎระเบียบ การลงโทษ มีการจัดตั้งองค์กรชาวบ้านที่มีจิตสำนึกในการอนุรักษ์และเข้าใจถึงระบบนิเวศวิทยา รวมถึงชุมชนต้องยังต้องมีระบบการจัดการทรัพยากรที่ดีเพื่อให้คนในชุมชนสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าได้ และควรมีการอนุรักษ์ควบคู่กันไปจะทำให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้

2.5 แนวคิดทุนทางสังคม

2.5.1 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2545) กล่าวว่า วัฒนธรรมชุมชน หมายถึง การรวมตัวกันอยู่เป็นหมู่เหล่าเพื่อประโยชน์สุข มีปัญหาาร่วมกันและสามารถพึ่งพาอาศัยไว้วางใจกันได้ สอดคล้องกับ สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (2533) กล่าวว่า วัฒนธรรมของชุมชนชนบทก่อตัวขึ้นจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกิน และจากการที่ต้องอยู่ร่วมกันสัมพันธ์กันเป็นสังคมชุมชน จึงได้ก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิตแบบกสิกรรม เกิดการคิดค้นและพัฒนาเทคโนโลยีต่างๆ เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ประกอบกับความต้องการเกี่ยวกับธรรมชาติรอบตัว ความเป็นมาและเป็นไปของจักรวาลโลกและชีวิต พัฒนาขึ้นเป็นวัฒนธรรมทางความเชื่อ เกิดระบบคุณค่าและเกิดการรับศาสนาเข้ามาในชุมชนพร้อมกับพิธีกรรมต่างๆ และการที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจึงจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน เกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์ และพิธีกรรมต่างๆ เป็นแนวทางให้ความคิด ระบบกฎเกณฑ์ และประเพณีต่างๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอดและอยู่ร่วมกันได้นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วมีการสืบทอดและพัฒนากันมาตามลำดับ เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป อีกทั้งส่วนที่ถูกเปลี่ยนแปลงปรับปรุงให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมใหม่ กาญจนา แก้วเทพ (2539) ได้กล่าวถึงวัฒนธรรมในประเด็นเกี่ยวกับโครงสร้างของระบบวัฒนธรรมชุมชน พร้อมทั้งอธิบายถึงความเชื่อมโยงของวัฒนธรรมในแต่ละด้านว่า เป็นวิถีทางและแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้สั่งสมมา รวมถึงความคิดต่างๆ ที่คนได้กระทำสร้าง ถ่ายทอด สะสม และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง อาจอยู่ในรูปแบบของความรู้ การปฏิบัติ และความเชื่อ ตลอดจนวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิด และการกระทำของมนุษย์ เมื่อพิจารณาในแง่นี้ วัฒนธรรม คือ ความรู้ที่นึกคิด และการปฏิบัติของมนุษย์เอง โดยจะต้องมีระบบคุณธรรม และจริยธรรมเป็นตัวกำกับตัวความรู้และการกระทำของมนุษย์ในแต่ละสังคม ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสงบสุขในการดำรงชีวิต บุญเทียน ทองประสาน (2531) กล่าวว่า วัฒนธรรม คือ ระบบคุณค่าที่รวบรวมได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทางด้านเศรษฐกิจ

การเมือง และแนวคิดที่สัมพันธ์กันเป็นโครงสร้างมีผลต่อพฤติกรรมของคนในฐานะปัจเจกชนและคนในชุมชนในชีวิตจริงทั้งหมด แต่ละด้านเป็นวิถีทางและแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้สั่งสม รวมทั้งความคิดต่างๆ ที่คนได้กระทำสร้างถ่ายทอด สะสมและรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง อาจอยู่ในรูปแบบของความรู้ การปฏิบัติ และความเชื่อ ตลอดจนวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิดและการกระทำของมนุษย์ ในแง่นี้วัฒนธรรมไม่ใช่สิ่งเก่า เช่น ประเพณีต่างๆ เท่านั้น แต่คือบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติ หรือคุณค่าทั้งหมดที่ให้แก่อสังคัม รวมทั้งเป็นโครงสร้างทั้งทางด้านการทำมาหากิน (เศรษฐกิจ) ด้านอุดมการณ์ ความเชื่อ และด้านอำนาจการตัดสินใจ (การเมือง) ซึ่งทั้งหมดนี้เกี่ยวโยงกันอย่างแยกไม่ออก อันเป็นผลมาจากวิวัฒนาการประวัติศาสตร์ของชุมชนและสังคมในระบบทางวัฒนธรรมนั้น เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางสังคม ชุมชนก็จะมีการปรับหรือสร้างใหม่ทางอุดมการณ์อยู่เสมอ ซึ่งการปรับหรือการสร้างใหม่นี้อาจออกมาในรูปของการปรับทั้งหมด หรือปรับบางส่วน ต่อต้านหรือปฏิเสธ และรับแต่รูปแบบแต่ไม่รับเนื้อหา

วิฑูรท์ จารัสพันธ์ (2535) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม เช่น ขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม เป็นต้น จะเป็นตัวควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในชุมชนหนึ่งให้ดำเนินไปอย่างสอดคล้องต้องกันหรือเป็นไปในทิศทางเดียวกัน นอกจากวัฒนธรรมเชิงนามธรรมจะมีส่วนในการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในการอยู่ร่วมกันแล้ว วัฒนธรรมส่วนนี้ยังมีบทบาทในการกำหนดความสัมพันธ์ของมนุษย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติด้วย ซึ่งมักจะอยู่ในรูปของธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ในป่า ภูเขา หรือต้นไม้ โดยทั่วไปแล้วขนบธรรมเนียมประเพณีจัดเป็นบรรทัดฐานทางสังคมประการหนึ่งที่เป็นที่ยอมรับในหมู่สมาชิกของสังคมว่า อะไรควรและอะไรเป็นสิ่งที่ไม่ควรปฏิบัติ ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนก็มิได้ทำให้ผู้ฝ่าฝืนนั้นได้รับโทษอย่างรุนแรง และอาจกล่าวได้ว่า ประเพณีเป็นแนวทางการปฏิบัติในระดับสังคมที่มนุษย์ได้ร่วมกันประกอบกิจกรรมขึ้นในรูปของพิธีกรรม ซึ่งในเนื้อหาพิธีกรรมต่างๆ เราจะสังเกตเห็นความสัมพันธ์ของมนุษย์ในด้านต่างๆ กรณิศ ดวงใบ (2542) กล่าวว่า วัฒนธรรมเป็นแนวปฏิบัติของกลุ่มคนในแต่ละกลุ่มในแต่ละสังคม ซึ่งแต่ละกลุ่มแต่ละสังคมอาจมีส่วนเหมือน คล้ายคลึงกัน แตกต่างกันไปบ้าง หรืออาจจะแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง แนวปฏิบัติดังกล่าวสืบเนื่องมาจากการอบรม กล่อมเกลามาจากความรู้ ความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ทักษะคติ ศีลธรรม ประเพณี เทคโนโลยี มาตั้งแต่ครอบครัว สถานศึกษา วัด กลุ่มเพื่อนรวมตลอดจนถึงสิ่งแวดล้อมต่างๆ ของแต่ละสังคมของกลุ่มคน เป็นวิถีที่ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาที่อาจจะยาวนาน หรือแม้ว่าเพิ่งจะมีการเริ่มรับปฏิบัติ หากเมื่อกลุ่มคนที่อยู่ร่วมกันในสังคมเกิดการยอมรับยึดถือเป็นวิถีที่จะดำรงชีวิตในรูปแบบเช่นนั้น นั่นก็คือ “วัฒนธรรม” ของสังคมนั้นนั่นเอง ดังเช่น

วัฒนธรรมของชนกลุ่มน้อยย่อมจะแตกต่างกับวัฒนธรรมของคนในเมือง หรือวัฒนธรรมของภาคเหนือ ก็ย่อมแตกต่างไปจากวัฒนธรรมของภาคใต้ การที่วัฒนธรรมของแต่ละสังคมแตกต่างกันนั้นก็ขึ้นอยู่กับกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมของแต่ละบุคคลนั่นเอง ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2537) กล่าวถึงวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันของหมู่บ้านล้านนาที่มีผลมาจากการพัฒนาอย่างค่อนข้างอิสระจากอำนาจรัฐ ซึ่งนับเป็นเงื่อนไขอันสำคัญที่ทำให้ชุมชนสามารถสร้างสังคมขึ้นมาตามแนวความคิด ความเชื่อ วิถีชีวิต ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตแบบสังคมชาวนาที่ต้องอาศัยพึ่งพาธรรมชาติ และพึ่งพาเพื่อนบ้านร่วมชุมชน รวมทั้งชุมชนหมู่บ้านใกล้เคียง ดังนั้น อุดมการณ์ของสังคมหมู่บ้านจึงนิยมความเรียบง่ายใฝ่สันติ ช่วยเหลือแบ่งปัน ไม่เอารัดเอาเปรียบ เนื่องจากอุดมการณ์นี้ชาวบ้านสร้างขึ้นเอง พวกเขาจึงมีศักยภาพสูงในการสืบทอดและในการปรับรูปแบบให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงภายนอก แต่คงสาระอุดมการณ์ไว้

เครือข่ายความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีมาดั้งเดิมในหมู่บ้าน ก็คือระบบเครือญาติ ซึ่งถือว่าเป็นระบบสังคมที่เด่นมากของหมู่บ้าน และนอกจากนี้ในหมู่บ้านยังมีการนับญาติโดยวิธีทางประเพณีอื่นๆ เช่น การมาจากถิ่นฐานเดียวกัน การนับถือผีเดียวกัน เป็นต้น จึงทำให้แรงยึดเหนี่ยวให้หมู่บ้านยังมั่นคง ในหลายกรณีความเข้มแข็งของระบบเครือญาติถึงกับปิดกั้นสิ่งแปลกปลอมนอกกลุ่มเครือญาติหรือนอกชุมชน ความเกี่ยวพันทางสายโลหิตเป็นลักษณะเด่นที่ทำให้สังคมของหมู่บ้านเป็นสังคมแบบพี่น้องช่วยเหลือพึ่งพาและอาหารกันมาตลอด

ระบบเครือข่ายชุมชนระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านล้านนามีอยู่ในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น ระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นเครือข่ายด้านระบบนิเวศน์ ระบบหัววัด ซึ่งเป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรม และเครือข่ายแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชน ซึ่งเป็นเครือข่ายด้านตลาด เครือข่ายเหล่านี้เป็นมรดกตกทอดมาช้านาน ซึ่งเกิดจากการตั้งสมประสงค์ การทำงานในหมู่บ้าน และการร่วมมือไปมาหาสู่ติดต่อระหว่างหมู่บ้านต่างๆ นั่นเอง ก่อประโยชน์ให้แก่การแก้ปัญหาต่างๆ ของชุมชน เช่น การใช้ระบบหัววัด เพื่อระดมทุนมาทำนุบำรุงศาสนา ประกอบประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้าน เพื่อสืบสานวัฒนธรรม การใช้ระบบเครือข่ายตลาดแลกเปลี่ยนเพื่อการค้าภายในหมู่บ้าน และการค้าท้องถิ่นเพื่อตัดตอนคนกลาง และลดบทบาทและอิทธิพลของทุนนิยม การใช้ระบบเหมืองฝายเพื่อการแบ่งปันน้ำอย่างยุติธรรมเพื่อความร่วมมือจัดการระบบนิเวศวิทยาระหว่างชุมชนหมู่บ้าน

ระบบเครือญาติและระบบเครือข่ายชุมชนชนิดต่างๆ นี้เองเป็นเครื่องมืออันสำคัญในการช่วยให้ครัวเรือนต่างฐานะอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ นอกจากนี้หมู่บ้านยังร้อยรัดอยู่ด้วยพันธะทางศีลธรรม แม้ว่าจะไม่ใช่ทั้งหมด แก่บ้าน แก่วัด และแก่เหมืองฝาย ล้วนแต่ทำงานด้วย

ความเสียดสี ทุกคนต่างทำหน้าที่ของตนเองโดยไม่รับผลตอบแทน แต่เพื่อสนองความต้องการของสมาชิกชุมชน

การสร้างกลุ่มต่างๆ ขึ้นในหมู่บ้านเพื่อแก้ปัญหาความยากจนในชุมชนมาจากพื้นฐานการยอมรับในสถาบันหมู่บ้าน ยอมรับผลประโยชน์หมู่บ้าน พวกเขายังคงพยายามสนับสนุนอุดมการณ์แห่งความเท่าเทียม หรือการกระจายผลผลิตอย่างเป็นธรรม แม้ว่าชีวิตเศรษฐกิจจะกดดันให้เขาหันมาเป็นชีวิตแบบตัวใครตัวมันมากขึ้นก็ตาม และนี่คือวิถีวัฒนธรรมของคนชนบท

เสรี พงศ์พิศ (2529) และกาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้จำแนกระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมไว้ 3 มิติ คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านหรือระบบเครือญาติเดียวกัน การช่วยเหลือเกื้อกูล การเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ในระดับนี้เป็นการสร้างความสัมพันธ์กันภายในหน่วยย่อยของชุมชนจะมีความคุ้นเคยและกระชับแน่นแฟ้นกันมากในหมู่เครือญาติเดียวกัน

2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ เป็นการแสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์ โดยการเรียนรู้จากธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เพื่อนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการดำรงชีวิตของตนเอง และมีความสอดคล้องกับธรรมชาติ อาทิ เครื่องมือในการทำการเกษตรหรือการพึ่งพาธรรมชาติเกี่ยวกับปัจจัย 4 คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค

3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นการสร้างสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีคุณและโทษกับมนุษย์ เพราะว่ามีมนุษย์มีความปรารถนาที่จะได้รับความปลอดภัยและมีความหวังว่าอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นจะช่วยได้ ดังนั้นเพื่อดำรงรักษาสถานะอำนาจแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ได้สร้างจากความคิดคำนึงของตนและถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลังๆ ต่อมาได้ด้วยการประกอบพิธีกรรมที่เคร่งครัด และการกระทำอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นปฏิบัติการที่เชื่อมโยงกับอุดมการณ์ความเชื่อของคนในสังคมนั้น

จากเอกสารข้างต้น สามารถสรุปได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนที่ได้สืบทอดมาเองได้ทำให้เกิดภูมิปัญญาของชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนจากอดีต และยังมีส่วนในการผลักดันให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของป่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ เกิดจากการรวมตัวกันเพื่อต่อสู้ให้ทุกคนมีอยู่มีกิน หรือเพื่อพัฒนาท้องถิ่นทำให้ชุมชนเกิดศักยภาพในการพัฒนาท้องถิ่นเป็นแนวคิดที่สัมพันธ์กันเป็นโครงสร้าง อาจอยู่ในรูปแบบความรู้ การปฏิบัติ และความเชื่อ เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ทำให้เกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเกิดเป็นจารีตประเพณี กฎต่างๆ

2.5.2 แนวคิดเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน

เอกวิทย์ ฌ กลาง (2539) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความเจตจำนงที่เป็นผลของการใช้สติปัญญา เรียนรู้ และปรับตัวกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคม วัฒนธรรมที่มีการพัฒนาการสืบสานกันมายาวนาน และ เอกวิทย์ ฌ กลาง (2545) ยังได้กล่าวเพิ่มเติมถึงประสบการณ์ ทักษะ ความเชื่อ และพฤติกรรมที่สั่งสมไว้อันเป็นผลจากการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม สามารถ จันทรสุรีย์ (2533) ได้กล่าวถึง ความหมายของภูมิปัญญาชาวบ้านว่า เป็นเรื่องของการสืบทอดประสบการณ์จากอดีตถึงปัจจุบันที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย เป็นธรรมชาติของชาวบ้านที่เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ต่อกันมา เป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในโดยชาวบ้านกันเอง โดยคนนอกไม่สามารถเข้าไปบงการและครอบงำได้ ทำให้สังคมชาวบ้านเป็นปึกแผ่นมั่นคง ภูมิปัญญาชาวบ้านจึงหมายถึงพื้นเพและรากฐานของความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมา ทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตนเอง หรือทางอ้อมซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สั่งสมที่สืบทอดกันมาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่สามารถแยกเป็นวิชาๆ เหมือนการศึกษาสมัยใหม่ ประเวศ วะสี (2530) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เอง ที่นำมาใช้แก้ปัญหาเป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งทางกว้างทางลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดได้เอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาระยะเวลายาวนานมีลักษณะเชื่อมโยงกันหมดในทุกสาขาวิชาไม่แยกเป็นวิชาแบบที่เราเรียน ฉะนั้นวิชาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่เกี่ยวกับค่าใช้จ่าย เกี่ยวกับวัฒนธรรมนั้นจะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด ซึ่งบางทีแยกไม่ออก

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2531) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึง แบบแผนการดำเนินการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่า แสดงถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคมซึ่งได้สะสมและปฏิบัติสืบทอดมาเป็นภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรบุคคล หรือทรัพยากรความรู้ก็ได้ การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านรวมเอาทรัพยากรความรู้ บุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนหรือเป็นเอกลักษณ์สากลที่หลายๆ ถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นนั้นได้เกิดจากการที่ชาวบ้านแสวงหาความรู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคในทางธรรมชาติ ทางสังคม ที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาพื้นบ้านจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตของชาวบ้าน เช่น การประกอบพิธีกรรมของชุมชนเป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้กระทำสบายใจ รู้สึกอบอุ่น ไม่โดดเดี่ยวให้คุณค่าทางด้านจิตใจและความรู้สึก ถือว่าเป็นพลังทางศีลธรรม โดยทั่วไปภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ไม่ซับซ้อน เป็นประโยชน์แก่คนทุกระดับ มีลักษณะเด่นคือสร้างตำนานในหมู่คณะสูงทั้งในระดับครอบครัวและเครือญาติ

วิชิต นันทสุวรรณ (2531) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาชาวบ้านที่เชื่อมโยงกับงานพัฒนาสังคมว่า หมายถึง แกนหลักในการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ซึ่งมีความหมายทั้งในแง่ของปัจเจกบุคคลและในแง่ของสังคมหมู่บ้าน ไม่ใช่ปัจเจกบุคคลในลักษณะของจิตนิยม แต่เป็นปัจเจกบุคคลที่เป็นเอกภาพกับสังคมหมู่บ้าน เพราะสังคมหมู่บ้านไม่มีลักษณะปัจเจกแบบสังคมสมัยใหม่ การอธิบายชีวิตของชาวบ้านเขาจะอธิบายจากตัวเอง ซึ่งไม่ได้อยู่โดดๆ แต่จะเกี่ยวเนื่องไปถึงครอบครัว เครือญาติ สิ่งแวดล้อม การทำมาหากิน และอื่นๆ ปัจเจกและสังคมจึงไม่ใช่สองเรื่องที่แยกออกจากกัน แต่เกี่ยวเนื่องโยงใยกัน ภูมิปัญญาชาวบ้านที่เชื่อมโยงกับงานพัฒนานั้น ชาวบ้านมองงานพัฒนาใน 2 ความหมาย คือ อย่างแรกชาวบ้านมองว่าการพัฒนาหมายถึง การจัดดุลยภาพระหว่างวัตถุประสงค์ใจมีวัตถุประสงค์สนองเพียงพอ แต่ชาวบ้านต้องไม่สูญเสียคุณค่าทางจิตใจ ซึ่งภูมิปัญญาชาวบ้านนั้นจะมีหลายระดับตั้งแต่ระดับความเข้าใจชีวิตทางโลกที่ไม่เท่ากันในชาวบ้านแต่ละคนในชุมชน แต่ละวัย จนถึงระดับหลุดพ้นจากเรื่องทางโลก

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2531) กล่าวถึง กระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

1. การเรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้เกิดจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุมเร้าอยู่ โดยมีผู้นำชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ ถัดกันทดลอง และสรุปจากบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก อาจกล่าวได้ว่า ชุมชนมีความรู้ความเข้าใจ สังกัดถึงสภาพของชุมชน และได้ใช้ความรู้สติปัญญาจนเกิดเป็นองค์ความรู้ที่กระทำสืบต่อกันมา

2. การสะสมความรู้หรือภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับการเรียนรู้ การสะสมทำได้ 2 ทาง คือ การสะสมด้วยตนเองโดยเรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคม อีกทางหนึ่งคือมีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปของวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีการดำรงชีวิต ความรู้จะถูกสะสมไว้ในตัวคนๆ หนึ่ง เรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้านจะถูกถ่ายทอดจากบรรพบุรุษผ่านการลงมือทดลอง และปรับให้ใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น และสอดคล้องกับระบบนิเวศ ซึ่งภูมิปัญญาที่ได้สั่งสมมานี้สามารถนำไปใช้ในการปรับตัวเข้ากับธรรมชาติและการดำรงเผ่าพันธุ์

3. การถ่ายทอดและกระจายความรู้ หรือภูมิปัญญาจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผี และการผลิต วิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกันไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญาเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งได้เป็นผู้ที่สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายช่วงอายุคน

4. การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็น คือ การประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้น อยู่ภายใน ซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อนเกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก

สามารถ จันทรสุรย์ (2533) ได้แยกลักษณะของภูมิปัญญาชาวบ้านออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นนามธรรมเป็นโลกทัศน์เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด การแก่ การเจ็บและการตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน และลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรมศิลปดนตรี และอื่นๆ ภูมิปัญญาชาวบ้านจะแสดงออกมาใน 3 ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกัน คือ 1) ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกันคือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช ธรรมชาติ 2) ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ที่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน และ 3) ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย ซึ่งทั้งสามมิติเป็นเรื่องเดียวกันที่เป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน

การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน ชาวบ้านได้ใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ ประสบการณ์ เพื่อการดำรงชีพมาโดยตลอด มีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ตลอดมา ด้วยวิธีการที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมแต่ละท้องถิ่น โดยอาศัยศรัทธาทางศาสนา ความเชื่อถือผีต่าง ๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการถ่ายทอดการเรียนรู้สืบต่อกันมา และยังได้จำแนกการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ 2 ลักษณะ คือ การถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็กที่จะมีการถ่ายทอดแบบง่าย ไม่ซับซ้อน สนุกสนาน และดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน การเล่นปริศนาคำทำนาย เป็นต้น และวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่จะถ่ายทอดในหลากหลายรูปแบบ เช่น บอกเล่าโดยตรง หรือบอกเล่าโดยผ่านพิธีกรรมทางศาสนา ตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่างๆ ดังจะเห็นได้โดยทั่วไปในพิธีการแต่งงานของทุกท้องถิ่น จะมีขั้นตอน มีคำสอนคู่บ่าวสาวอยู่ทุกครั้ง รวมทั้งการลงมือประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษ ก็มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด นอกจากนี้ยังมีการถ่ายทอดออกมาในรูปแบบการบันเทิงที่ได้สอดแทรกในกระบวนการและเนื้อหา เช่น คำขอ คำคำฮ่าว เป็นต้น และปัจจุบันในยุคที่การสื่อสารมวลชน การคมนาคม เทคโนโลยี ความเจริญก้าวหน้าทันสมัย และรวดเร็ว ก็มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านทางสื่อมวลชนทุกสาขาไม่ว่าจะเป็นหนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ และอื่นๆ ซึ่งมีการถ่ายทอดด้วยรูปแบบที่หลากหลายออกไปมากมายที่สะดวกต่อผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น

ภูมิปัญญาชาวบ้านที่ชาวบ้าน ได้กั้นกรองจากประสบการณ์ตรงในวิถีชีวิตของตนเอง ประสบการณ์ที่ร่วมกันในชุมชนที่มีการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ หรือที่เรียกกันว่า “มรดก

ทางวัฒนธรรมของหมู่บ้าน” เป็นประสบการณ์และภูมิปัญญาที่คนรุ่นก่อนกลั่นกรองจากชีวิตเอาไว้แล้ว สืบทอดและส่งผ่านให้กับคนรุ่นหลัง เสรี พงศ์พิศ (2529) กล่าวว่า ภูมิปัญญาสะท้อนออกมา 3 ลักษณะที่ใกล้กัน คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านหรือระบบเครือญาติเดียวกัน การช่วยเหลือเกื้อกูล การเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ในระดับนี้เป็นการสร้างความสัมพันธ์กันภายในหน่วยย่อยของชุมชน จะมีความคุ้นเคยและกระชับแน่นแฟ้นมากใน หมู่เครือญาติเดียวกันจะให้ความเคารพคุณค่าของกันและกันมากกว่าเคารพวัตถุ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ เป็นการแสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์ โดยการเรียนรู้จากธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เพื่อนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการดำรงชีวิตของตนเอง และมีความสอดคล้องกับธรรมชาติ เช่น เครื่องมือในการทำเกษตร หรือการพึ่งพาธรรมชาติเกี่ยวกับปัจจัย 4 คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค มีลักษณะของการอนุรักษ์มากกว่าการทำลาย

3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นการสร้างสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีคุณและโทษกับมนุษย์ เพราะว่ามีมนุษย์มีความปรารถนาที่จะได้รับความปลอดภัย และมีความหวังว่าอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น จะช่วยได้ ดังนั้นเพื่อดำรงรักษาสถานะอำนาจแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ได้สร้างจากความคิดคำนึงของตนและถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลังๆ ต่อมาได้ด้วยการประกอบพิธีกรรมที่เคร่งครัดและการกระทำอย่างต่อเนื่อง จนกลายเป็นปฏิบัติการที่เชื่อมโยงกับอุดมการณ์ความเชื่อของคนในสังคมนั้นเป็นการยึดถือในเชิงคุณค่ามากกว่า

ทั้งสามลักษณะนี้คือสามมิติของเรื่องเดียวกัน คือ ชีวิตของชาวบ้านสะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างมีเอกภาพ เหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยมที่เป็นภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน

วิชิต นันทสุวรรณ (2531) ได้สรุปที่มาของภูมิปัญญาชาวบ้าน 3 ประการ คือ 1) ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์การใช้ชีวิตในชนชาตินั้น เนื้อหาของภูมิปัญญาจะเป็นเรื่อง การอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตและธรรมชาติออกมาในรูปของ กฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติและเป็นข้อห้ามมิให้ชาวบ้านปฏิบัติ เช่น ความเชื่อต่อธรรมชาติต่างๆ ในรูปของ “ผี” ที่ทำให้เกิดภาวะสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ 2) ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์การอยู่ร่วมกัน มีพฤติกรรมตามแบบแผนทางสังคม มีกฎเกณฑ์บอกอย่างนั้นคืออย่างนี้ไม่ดี มีระบบความสัมพันธ์การอยู่ร่วมกันโดยมีค่านิยมใจกลางอยู่ที่การมีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีสันติสุขเป็นหลัก มีความเข้าใจอนิจจังของชีวิตเป็นแก่นสูงสุด 3) ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์เฉพาะด้าน เช่น ประสบการณ์ในการทำมาหากิน รักษาโรค เป็นต้น และ ๗ สันตสมบัติ

(2542) ได้กล่าวถึงธรรมชาติของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสิ่งที่กลุ่มชนต่างๆ ได้สั่งสม สืบทอด และพัฒนามาเป็นเวลานานับร้อยพันปี เป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ในแง่ที่ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการศึกษาเชิงประจักษ์ผ่านการพิสูจน์ทดลอง และกระบวนการคิด ปรับปรุง และพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ ภูมิปัญญามีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญอยู่ 2 ประการ คือ

1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะเฉพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่หรือระบบนิเวศใดนิเวศหนึ่ง องค์ความรู้เกิดจากปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังตามธรรมชาติ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศ โดยเฉพาะในอาณาเขตบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่ง โดยเฉพาะ เหตุนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากความเข้าใจอย่างซัดแจ้งในสัมพันธภาพของสรรพสิ่ง และสรรพสิ่งมีชีวิตต่างๆ ที่ก่อเกิดดำรงอยู่และแตกดับไปภายในระบบนิเวศชุดนั้น ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งซึ่งนำไปสู่ความสามารถในการจัดการ ปรับแต่ง ใช้ประโยชน์ และพัฒนาทรัพยากรในระบบนั้นอย่างยั่งยืน

2. ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างหนาแน่นกับมิติทางด้านสังคมและสิทธิของชุมชน กล่าวคือ จากมุมมองในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น ระบบทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติ และชุมชนกับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับระบบนิเวศ ลักษณะเช่นนี้ถูกนำเสนอในเรื่องเล่านิทานพื้นบ้านที่กล่าวถึงสัมพันธภาพระหว่างคนกับสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นๆ ที่เชื่อมโยงกันทางสายเลือด การแต่งงาน หรือการเป็นพันธมิตรในรูปแบบต่างๆ ในยุคปัจจุบันอันเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

คุณค่าของภูมิปัญญาอยู่ที่การใช้สติปัญญาเข้าถึงธรรมชาติ แล้วสร้างสรรค์สะสมไว้เป็นวัฒนธรรม ทั้งที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้ มองเห็นได้ และเป็นนามธรรม เป็นคุณค่า เป็นจารีตประเพณี พิธีกรรมที่ทำให้คนที่อยู่ในสังคมร่วมกันได้ปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพที่ไม่เคยหยุดนิ่ง แต่มีพลวัต (dynamism) ตลอดเวลา ภูมิปัญญาถูกกลายมาเป็นเรื่องโดดเด่นที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ก็เพราะการเรียนรู้และการปรับตัวตามเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าด้านเดียวไม่อาจแก้ปัญหาและตอบสนองความต้องการในมิติทางสังคม-วัฒนธรรมได้เหมาะสมนัก ซ้ำก่อให้เกิดปัญหาใหม่ๆ ส่งผลร้ายต่อภูมิปัญญาไทย โดยเฉพาะภูมิปัญญาชาวบ้านดับสูญไปแล้วก็มาก แต่ยังมีอยู่มากพอที่จะฟื้นฟู ทำการเรียนรู้กันใหม่นำมาประยุกต์เพื่อรับใช้คนรุ่นปัจจุบันได้มาก

งามพิศ สัตย์สงวน (2532) กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้านเกิดขึ้นจากประสบการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับชีวิต สังคม สิ่งแวดล้อม วิธีชีวิตทั้งหมด และถ่ายทอดกันต่อๆ มาเป็นวัฒนธรรม เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ ขนบธรรมเนียม ศาสนา จารีต ประเพณี พิธีกรรม ศิลปะ วรรณคดี เป็นต้น ดังนั้นภูมิปัญญาชาวบ้านจึงมีวัฒนธรรมเป็นพื้นฐาน ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ

1. วัฒนธรรม คือ พฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ โดยผ่านการกระทำระหว่างกัน ทางสังคมกับมนุษย์คนอื่นๆ ในสังคม
2. วัฒนธรรมมีการถ่ายทอดทางสังคมจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง
3. วัฒนธรรมมีระบบการปรับตัว เพื่อคงอยู่ในชุมชนหรือสังคมมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมเพื่อการอยู่รอดและมีลูกหลานสืบทอด

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นเป็นพื้นฐานวิถีคิดและวิถีแก้ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ ซึ่งได้มาจากประสบการณ์และความเฉลียวฉลาดของชาวบ้าน รวมถึงความรู้ที่สั่งสมมาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษแล้วสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวบ้าน แล้วจึงสรุปเป็นองค์ความรู้ของชาวบ้านชุมชนภายใต้กรอบความคิดความเชื่อของบุคคลในสังคม ระบบความคิดอื่นๆ ที่ยึดมั่นร่วมกัน รวมถึงยังเป็นอุดมการณ์ร่วมกันในการดำรงชีวิต ดังนั้นภูมิปัญญาเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งจะแสดงออกมาได้ 3 ลักษณะที่ใกล้ชิดกัน คือ 1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช ธรรมชาติ 2) ความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ที่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน และ 3) ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ ทั้งสามเรื่องนี้เองเป็นเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านและยังสามารถนำภูมิปัญญานี้เองไปบริหารจัดการ อนุรักษ์ และดูแลป่าชุมชนของตนเอง

2.5.3 แนวคิดเครือข่ายสังคม

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2528) กล่าวถึง เครือข่ายสังคม หมายถึง ความสัมพันธ์ของบุคคลที่มีต่อกันในกลุ่ม โดยคุณลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นสามารถนำมาใช้ในการอธิบายพฤติกรรมของบุคคลเหล่านี้ได้ เครือข่ายสังคมประกอบด้วย ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดของคนในสังคม เครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัวที่บุคคลมีต่อกันนั้นจะมีอิทธิพลในการกำหนดแนวทางพฤติกรรมของบุคคล เครือข่ายทางสังคม ได้แก่ กลุ่มเครือข่าย กลุ่มเพื่อนร่วมงาน และคนที่รู้จักนับถือ พฤติกรรมที่เกิดขึ้นที่แสดงถึงความสัมพันธ์ ได้แก่ การไปมาหาสู่ การต่อรอง การใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวกับผู้อื่นเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ต่างๆ

เครือข่ายของบุคคลหนึ่ง ประกอบด้วย ความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลนั้นมีอยู่ในสังคม นับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัว ระหว่างญาติ พี่น้อง เพื่อนร่วมงาน เพื่อนบ้าน เป็นต้น ถ้ามองเครือข่ายสังคมให้เป็นรูปธรรมขึ้นมา เครือข่ายสังคมก็เปรียบเสมือนกับรูปภาพของจุดต่างๆ ที่มีเส้นหลายเส้นโยงไปมาระหว่างจุดต่างๆ เหล่านี้กับจุดๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลหนึ่ง และจุดต่างๆ เป็นตัวแทนของบุคคลอื่นรอบๆ ข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย ส่วนเส้นโยงหลายๆ เส้นนั้น หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมหลายๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคลและหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน

พื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญคือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่นๆ อย่างไรก็ตาม การติดต่อสื่อสารอย่างเดียวยังไม่เพียงพอที่จะเรียกว่า เป็นเครือข่ายสังคมได้ จำเป็นต้องมีองค์ประกอบอย่างอื่นด้วย ซึ่งได้แก่ การปฏิสัมพันธ์ (Interaction) และการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูล เครื่องใช้ไม้สอย อาหาร การบริการ (Transaction) ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ (2536) ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมนั้นของบุคคลต่างๆ ที่มีอยู่ในเครือข่ายสังคมนั้นเป็นความสัมพันธ์ในทุกๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดในเครือข่ายสังคมมีต่อกันทั้งในด้านของระบบเศรษฐกิจ การแต่งงาน เครือญาติ การเมือง สุขภาพอนามัย ส่วนพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้น ได้แก่ การไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนกัน การปรึกษาหารือกัน การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งๆ จึงเปรียบเสมือนสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ขณะเดียวกันบุคคลนั้นๆ ก็เปรียบเสมือนส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมทางสังคมของบุคคลอื่นๆ ในเครือข่ายสังคมซึ่งสามารถมีผลกระทบต่อพฤติกรรมของผู้อื่นด้วยเช่นกัน Mitchell (1969, อ้างใน พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2536) กล่าวว่า เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอีกหลายๆ คน เครือข่ายสังคมจึงเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคมและโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวสามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมต่างๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้ สอดคล้องกับ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2534) เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งไปอีกบุคคลหนึ่ง หรืออีกหลายบุคคล มีลักษณะยึดหยุ่นจะเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือไม่ก็ได้ ผู้ที่อยู่ร่วมในกระบวนการจะรู้ว่ามีกิจกรรมตัวเพื่ออะไร หรือทำอะไร และยังมีการแบ่งงานกันอย่างยุติธรรม ซึ่งเครือข่ายสังคมก็เป็นรูปหนึ่งของการประสานงานเพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาจจะมีการประสานงานระหว่างหน่วยงานของรัฐและหน่วยงานของเอกชน โดยมีเงื่อนไขเกาะเกี่ยวให้มีความมั่นคงเหนียวแน่นและมีอายุยืนยาว คือ การเผชิญปัญหาหรือเกิดความกดดันร่วมกัน จนทำให้ทุกคนที่เข้าร่วมกันมีจิตสำนึก ร่วมเห็นประโยชน์ และสรีทธาต่อการรวมตัวเป็นเครือข่าย ชุมชนจะมีพลังขึ้นมาได้จะต้องมีตาข่าย โยงใยหรือเครือข่าย (Network) ระหว่างชุมชนย่อยๆ หลายๆ ชุมชน และเครือข่ายของชุมชนมีลักษณะเป็นการเปลี่ยนแปลงเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แลกเปลี่ยนด้วยความหวังดีต่อผู้อื่น พลังที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนมาจากการประสานความร่วมมือของคนในชั้นต่างๆ ในชุมชน

สุชาติ มีสงฆ์ (2535) กล่าวว่า เครือข่ายของชาวบ้านจะเห็นได้จากกิจกรรมซึ่งมีอยู่หลากหลาย ทั้งที่เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตและประเพณี วัฒนธรรม กิจกรรม

ดังกล่าวเป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างเครือข่ายที่เป็นไปตามธรรมชาติ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและชุมชน โดยไม่มีเรื่องของเงินทองเข้ามาเกี่ยวข้อง ในอดีตชาวบ้านมีเครือข่ายอยู่แล้วเป็นเครือข่ายเฉพาะในระดับบุคคล ครอบครัว และเครือญาติซึ่ง เป็นพื้นฐานความคิดจากการแสวงหาหลักประกันชีวิตและครอบครัว การสร้างเครือข่ายของชาวบ้านที่ขยายครอบคลุมถึงกิจกรรมพัฒนา จึงเป็นการสร้างหลักประกันให้กับตนเอง

รูปแบบการสร้างเครือข่ายของชาวบ้านมีลักษณะเป็นแนวนอน มีจุดเด่นตรงที่การให้ความเสมอภาคและยุติธรรม และความสมานฉันท์เป็นสิ่งสำคัญ เมื่อกิจกรรมของเครือข่ายเกิดขึ้นย่อมมีความสัมพันธ์ของเครือข่าย ซึ่งความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่เกิดขึ้นนั้นอาจจะอยู่ในรูปแบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การศึกษาดูงาน และ แอนครู เทอร์ตัน (ฮ้างโน อนุญา ภูซงคกุล, 2533) กล่าวว่า แนวคิดเครือข่ายทางสังคม ช่วยให้เห็นภาพอีกด้านหนึ่งของผู้นำภายใต้พลังความกดดันต่างๆ ทั้งในและนอกชุมชน ผู้นำจะพยายามยกฐานะความเป็นอยู่ของตนและคนในชุมชน โดยใช้ความรู้ความสัมพันธ์ส่วนตัวกับชาวบ้านทั่วไปหรือกับผู้นำในท้องถิ่น คนอื่นหรือกับข้าราชการและพ่อค้าในเมือง รวมทั้งนักการเมือง ซึ่งเป็นเครื่องมืออันหนึ่งในการแก้ปัญหาต่างๆ จากรัฐในการแก้ปัญหาและการปรับปรุงคุณภาพชีวิต เศรษฐกิจ และสังคมภายในหมู่บ้าน ดังนั้นแนวความคิดเครือข่ายสังคมจึงไม่เพียงแต่ช่วยให้เราเข้าใจพฤติกรรมของผู้นำเท่านั้น หากยังแสดงให้เห็นถึงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชนบทกับคนในเมือง ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับอำนาจและอิทธิพลนอกชุมชนด้วย

กาญจนา แก้วเทพ (2539) สรุปว่าเครือข่ายเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานงานของกลุ่ม/บุคคลเครือข่ายเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานงานของบุคคล/กลุ่ม หรือหลายๆ องค์กรที่ต่างก็มีทรัพยากรของตนเอง มีเป้าหมาย มีวิธีการดำเนินงาน และมีกลุ่มเป้าหมายของตนเอง บุคคล/กลุ่มหรือองค์กรเหล่านี้ได้เข้ามาประสานกันอย่างมีระยะเวลาพอสมควร แม้อาจจะไม่ได้มีกิจกรรมร่วมกันอย่างสม่ำเสมอก็ตาม แต่ก็วางรากฐานเอาไว้เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีความต้องการที่จะขอความช่วยเหลือ หรือขอความร่วมมือกับกลุ่มแบบแนวตั้งและเครือข่ายแบบแนวนอน นั่นคือเครือข่ายแบบแนวนอนจะมีลักษณะที่ฐานะและสถานภาพของคนในกลุ่มที่เข้ามาเป็นเครือข่ายนั้น มีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน การแลกเปลี่ยนทรัพยากรหรือบริการต่างๆ การช่วยเหลือเกื้อกูล ถ้อยทีถ้อยอาศัย ในกรณีที่ไม่ซับซ้อนไม่ต้องมีส่วนเครือข่ายแบบแนวตั้ง สถานภาพและฐานะของคนในแต่ละ ลำดับชั้นจะเรียงจากสูงไปต่ำ ฝ่ายที่อยู่ในลำดับสูงจะมีฐานะเป็นผู้อุปถัมภ์และผู้ที่อยู่ข้างล่างก็มีฐานะเป็นผู้ได้อุปถัมภ์ การแลกเปลี่ยนระหว่างชั้นมีลักษณะไม่เสมอภาคเท่าเทียมกัน

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2528) ได้เสนอว่า การศึกษาเครือข่ายสังคมไม่อาจศึกษาในระดับกว้างที่หมายถึงความสัมพันธ์ต่างๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดมีต่อกันได้ จึงเป็นที่จำเป็นที่จะต้องศึกษาเครือข่ายส่วนบุคคลของผู้นำเกี่ยวกับกิจกรรม โดยพิจารณาว่าบุคคลนั้นมีสายสัมพันธ์

กับใครบ้างและพวกเขาเหล่านั้นมีการติดต่อสัมพันธ์กันและกันอย่างไร ซึ่งตัวแปรที่ใช้ในการอธิบายคุณลักษณะของเครือข่ายสังคม ได้แก่

1. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน การที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันในหลายบทบาท เรียกว่า มีความสัมพันธ์เชิงซ้อนในทางมนุษยวิทยาสังคม มีข้อสมมุติฐานประการหนึ่งว่า บทบาทหลายๆ อย่างที่แต่ละคนนั้นมีผลกระทบต่อกันและกัน เพราะในแต่ละบทบาทต่างก็มีปทัสถานและความคาดหวังทางสังคมที่ชี้นำแนวทางพฤติกรรม

2. สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน มีทั้งสิ่งของและน้ำใจระหว่างคนสองคนในการแสดงบทบาทแต่ละอย่าง สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนกันนี้ไม่เพียงแต่ขึ้นอยู่กับปทัสถานสังคมที่มีอยู่ในแต่ละบทบาทนั้นจะตัดสินใจมีพฤติกรรมอย่างไร การแลกเปลี่ยนที่แสดงให้เห็นถึงเนื้อหาของเครือข่ายสังคม ได้แก่ การทักทาย การสนทนา การเยี่ยมเยียน การช่วยเหลือการงาน การให้บริการส่วนตัว และการช่วยให้เห็นว่าเขาได้รับผลประโยชน์ตอบแทนอะไรบ้างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. ลักษณะของการให้และการรับการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างบุคคลสองคน อาจมีลักษณะที่มีการรับที่สมดุลกัน หรืออาจจะมีการให้มากกว่าการรับหรือกลับกัน ลักษณะของการให้และการรับดังกล่าว เป็นเรื่องอื่นหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าบุคคลแต่ละคนให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด ถ้ามีการให้และการรับในปริมาณที่เท่าเทียมกัน และในความสัมพันธ์ใดที่มีการให้มากกว่าการรับ แสดงว่าผู้ที่ให้มากกว่ารับมีสถานะทางสังคมและอำนาจที่เหนือกว่าผู้รับ

4. ความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน เครือข่ายสังคมของบุคคลมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เพราะมีการรู้จักคนเพิ่มขึ้นในขณะความสัมพันธ์ต่อคนที่รู้จักมานานอาจจะค่อยๆ เสื่อมไป การที่บุคคลได้พบปะกันบ่อยครั้งอาจช่วยให้มีความรู้สึกผูกพันกันมากความถี่ของการติดต่อสัมพันธ์กันจะถูกวัดในแง่ของช่วงเวลาของการพบกันแต่ละครั้ง และการพบกันแต่ละครั้งนั้นมีการเตรียมการนัดหมายไว้ล่วงหน้าหรือไม่ ส่วนระยะเวลาที่ได้รู้จักกันก็พิจารณาว่ามีการรู้จักกันมานานเท่าใดแล้ว

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า เครือข่ายเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งไปอีกบุคคลหนึ่ง หรืออีกหลายคน และระหว่างบุคคล ครอบครัว เครือญาติ และบุคคลกับชุมชน เป็นการรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือและความช่วยเหลือจากเครือข่าย ซึ่งความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่เกิดขึ้นนั้น อาจจะอยู่ในรูปแบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ข้อมูล ข่าวสาร หรือ สิ่งต่างๆ ของเครือข่าย ซึ่ง เครือข่ายของชาวบ้านนั้นจะเห็นได้จากกิจกรรมซึ่งมีอยู่หลากหลาย ทั้งที่เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตและประเพณี วัฒนธรรม ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวเป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างเครือข่าย ที่เป็นไปตามธรรมชาติเพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน

2.5.4 แนวคิดระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน และสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรป่าชุมชน ท้องถิ่น

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงเวลาที่ผ่านมา เป็นปัจจัยที่มีความสำคัญในการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าไม้ทำให้เกิดปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมขึ้น สภาพความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทำให้เกิดการกำหนดนโยบายและวางแผนการดำเนินงานเพื่อจัดการทรัพยากร

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2531) กล่าวว่า ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน (Communal Rights) เป็นระบบการจัดการทรัพยากรที่ใช้ชุมชนและความเป็นชุมชนเป็นพื้นฐาน ซึ่งในระบบนี้ กลุ่มบุคคลที่เป็นเจ้าของทรัพยากรร่วมกัน มีสิทธิที่จะกีดกันมิให้คนที่ไม่ใช่สมาชิกกลุ่มหรือชุมชน มีหน้าที่ซึ่งจะต้องปฏิบัติตามข้อบังคับของกลุ่มผู้ทรงสิทธิ์และสมาชิกของกลุ่ม (Co-owner) แต่ละคนมีสิทธิและหน้าที่ในการใช้และบำรุงรักษาทรัพยากรที่ตนเองเป็นเจ้าของร่วมกันที่จะจำกัดสิทธิการใช้ทรัพยากรอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งนี้โดยมีความคาดหมายซึ่งกันและกันว่า สมาชิกแต่ละคนต้องกระทำอย่างเดียวกันตามข้อบังคับหรือสถาบันที่สร้างขึ้น

ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมนั้น มิใช่เป็นสมบัติของทุกคนและก็มีมิใช่เป็นทรัพยากรที่ไม่มีเจ้าของ แต่เป็นทรัพยากรที่มีการจัดการร่วมกันเพื่อป้องกันมิให้ผู้อื่นที่มิได้เป็นสมาชิกกลุ่มหรือชุมชนมาแย่งใช้ และมีการจัดการใช้ทรัพยากรในหมู่สมาชิกที่เป็นเจ้าของร่วมกัน เป็นการจัดการทรัพยากรที่ต้องมีสถาบันที่จะกำหนดว่า ใครมีสิทธิใช้ทรัพยากรนั้นๆ และควรปฏิบัติอย่างไรในการใช้ทรัพยากร รวมถึงการตรวจสอบพฤติกรรมของสมาชิก ซึ่งในหลายกรณีพบว่า วัฒนธรรมระบบปศุสถานของชุมชนเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพ ในการจัดการกับผู้ที่มิปฏิบัติตามการใช้ทรัพยากรที่เบี่ยงเบน ระบบการจัดการทรัพยากรแบบกรรมสิทธิ์ร่วมที่ประสบผลสำเร็จมักจะมีโครงสร้างภายในที่ประกอบด้วยแรงจูงใจ อย่งไรก็ตาม ก็มีบางกรณีที่การลงโทษ และแรงจูงใจดังกล่าวใช้ไม่ได้ผลเต็มที่ เพราะมีแรงกดดันจากภายนอกที่นอกเหนือจากการควบคุมของชุมชน หรือในกลุ่มไม่สามารถจัดการแก้ไขได้ แต่นั่นก็เป็นเฉพาะกรณีไป ฉลาดชาย ระมิตานนท์ สันจิตา กาญจนพันธ์ และอนันท์ กาญจนพันธ์ (2536) ได้ศึกษาการทำกินของชุมชนหมู่บ้านในเขตป่าภาคเหนือตอนบน พบว่า การดำรงชีวิตในเขตป่าได้ก่อให้เกิดหลักการในการจัดการทรัพยากร และแนวคิดเรื่องสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรตามประเพณีของชาวบ้าน โดยในเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่ชุมชนหมู่บ้านกำเนิดจากการบุกเบิกป่าเป็นที่ทำกิน ซึ่งเป็นการใช้แรงงานร่วมกันระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้านในการบุกเบิกที่ทำกิน เช่น ที่นา ที่ไร่ ที่สวน ในขณะที่การดำรงชีวิตทางเกษตรกรรมในเขตป่าก็ต้องอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เช่น การมีน้ำซึ่งเกิดจากคั่นน้ำในป่า เพื่อใช้น้ำในการทำนา และการรักษาทรัพยากรจากป่าไว้ใช้ยังชีพใน

ระยะยาว จึงเกิดข้อตกลงในการใช้ทรัพยากรเพื่อให้เกิดความมั่นคงในการดำรงชีวิตจากทรัพยากรร่วมกัน และข้อตกลงก็ได้เป็นหลักการที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา ซึ่งข้อตกลงหรือหลักการดังกล่าวนี้เองก็คือ ระเบียบ กฎเกณฑ์ ความเชื่อในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ซึ่งเราอาจเรียกว่า การจัดการทรัพยากรตามหลักประเพณีของชุมชน

เมื่อพิจารณาการจัดการทรัพยากรตามหลักประเพณีชุมชนก็ให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องสิทธิในทรัพยากรในสังคมชาวบ้านที่ประกอบด้วย หลักการสิทธิที่อาจจำแนกได้เป็น 4 ประการ คือ หลักสิทธิหน้าหมู่ที่เป็นสิทธิของการใช้ทรัพยากรร่วมกันของชุมชนในฐานะทรัพยากรส่วนร่วม ซึ่งจะเห็นได้จากการใช้ทรัพยากรร่วมกันหลายประการ เช่น ในระบบเหมืองฝายในการใช้พื้นที่ป่า ในฐานะพื้นที่ใช้สอย ในการใช้บ่อน้ำ ทำน้ำ ทางเดินป่าช้า ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าทรัพยากรทุกชนิดล้วนมีที่มาจากความเป็นทรัพยากรส่วนร่วมสิทธิหน้าหมู่ ยังเชื่อมโยงอยู่กับสำนักของความเป็นชุมชนหรือสิทธิชุมชน คือ ชาวบ้านจะมีความสำนึกว่าชุมชนมีสิทธิหรืออำนาจในการจัดการทรัพยากร ในฐานะที่ได้ร่วมสร้างสรรค์ ดูแลรักษา และใช้เลี้ยงชีวิต สิทธิชุมชนจะแสดงออกอย่างชัดเจนเมื่อถูกรุกรานจากสังคมภายนอกหรือถูกปฏิเสธในการใช้ทรัพยากรจากรัฐ

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า การจัดการทรัพยากรตามหลักประเพณีของชุมชนนั้น ประกอบด้วยหลักการที่สำคัญสองด้าน ด้านหนึ่งคือหลักการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนเพื่อรักษาความมั่นคงในด้านการผลิตและการยังชีพ อีกด้านคือการใช้สิทธิการใช้ทรัพยากรแก่สมาชิกอย่างเท่าเทียมกัน แม้หลักการจัดการทรัพยากรดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นในอดีต แต่ก็ยังมีชุมชนในภาคเหนือจำนวนมากสามารถผลิตซ้ำหลักการจัดการตามประเพณีมาได้จนถึงปัจจุบัน และในเงื่อนไขที่ได้รับความสะดวกหรือจากการถูกปฏิเสธสิทธิในการจัดการทรัพยากรจากรัฐ หรือถูกแย่งชิงการใช้ทรัพยากรจากภายนอก จนได้รับผลกระทบต่อการดำรงชีวิตมากขึ้น ก็จะเป็นเงื่อนไขของการผลิตใหม่ของการจัดการทรัพยากรตามหลักประเพณี ซึ่งเป็นกระบวนการต่อสู้เพื่อการปกป้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชนเกิดขึ้น ซึ่งถ้าเกิดปัญหาต่างๆ ขึ้น ชุมชนไม่สามารถแก้ปัญหาได้ก็จะมีการขอความช่วยเหลือจากเครือข่ายของตนเอง

เสนห์ จามริก และคณะ (2536) กล่าวว่า ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมกันของชุมชน (Communal property system) เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในทรัพยากรที่สำคัญของชุมชน และได้ตั้งอยู่บนหลักการของสิทธิการใช้ทรัพยากรที่มีระบบการจัดการ โดยกลุ่มผู้ใช้ ซึ่งจะกำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้ และใครบ้างไม่มีสิทธิ อีกทั้งควรใช้อย่างไร ควรมีระบบการจัดการและการควบคุมอย่างไร

สิทธิหน้าหมู่เป็นส่วนหนึ่งของสิทธิชุมชน ซึ่งครอบคลุมสิทธิในด้านอื่นๆ อีก คือ สิทธิตามธรรมชาติ มีพื้นฐานอยู่ที่ความคิดเรื่องสิทธิการใช้ (Useful Rights) ความสัมพันธ์ระหว่าง

สิทธิต่างๆ เหล่านี้มีพื้นฐานหลักในการใช้ทรัพยากรในระดับชุมชนที่ยึดอยู่บนความคิดว่าด้วยสิทธิ การใช้มากกว่าสิทธิความเป็นเจ้าของ ซึ่งสิทธิการใช้นี้ หมายความว่าผู้ที่ได้ใช้แรงงานปรับเปลี่ยน ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์จะยังคงมีสิทธิในทรัพยากรนั้น ครอบหน้าที่เขายังใช้ประโยชน์อยู่แต่จะ หมดสิทธิเมื่อทรัพยากรนั้นได้กลับคืนสู่สภาพธรรมชาติ ดังจะเห็นได้ชัดเจนในระบบการทำไร่ที่มี การพักดินไว้เป็นไร่เปล่า ทำให้คนอื่นสามารถเข้าไปใช้ได้ ถ้าหากผู้ใช้เดิมไม่ย้อนกลับไปทำตาม เวลาที่กำหนด ในลักษณะเช่นนี้หมายความว่า อำนาจในการใช้ที่ดินจะขึ้นอยู่กับชุมชนเป็น ผู้กำหนดสิทธิการใช้นี้จะวางอยู่บนหลักความคิดด้วยสิทธิตามธรรมชาติอีกทอดหนึ่ง โดยที่สิทธิ ตามธรรมชาติ หมายถึงว่า มนุษย์มีสิทธิที่จะใช้แรงงานของตนเองทำงานหาเลี้ยงชีพจากธรรมชาติ ซึ่งชาวบ้านจะให้ความสำคัญอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าชุมชนอนุญาตให้ชาวบ้านตัดไม้ได้เฉพาะ ที่ตัดไปเพื่อการสร้างบ้านที่อยู่อาศัยเอง แต่ไม่สามารถตัดขายและที่ชาวบ้านมีสิทธิได้เพราะถือว่า ป่าเป็นของหน้าหมู (ส่วนร่วม) ซึ่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจการจัดการของชุมชน

ตามหลักสิทธิการใช้และสิทธิตามธรรมชาตินี้ จะพบว่าแม้ขณะที่ผู้ใช้แรงงานยัง คงใช้ที่ดินอยู่แต่หากมีสิ่งใดเกิดจากธรรมชาติและไม่ได้เกิดจากแรงงานของผู้ใช้อยู่ ผู้อื่นที่เป็น สมาชิกของชุมชนมีสิทธิใช้สิ่งที่เกิดจากธรรมชาตินั้นได้ เช่น ชาวบ้านสามารถเก็บไขมดแดงหรือ เห็ดในที่ดินของใครในชุมชนใช้ก็ได้

สิทธิชุมชนนี้ถือได้ว่าเป็นวิถีคิดที่มีพื้นฐานมั่นคงอยู่ในวัฒนธรรมของภาคเหนือ เพราะสามารถปรับเปลี่ยนและผลิตสืบเนื่องมาได้อย่างยาวนานจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะได้โอบอุ้ม หลักการสำคัญของการใช้ทรัพยากร คือ สิทธิการใช้และหลักการพื้นฐานของความเป็นมนุษย์คือ สิทธิตามธรรมชาติที่มุ่งเน้นการยังชีพ หลักการต่างๆ ข้างต้น เป็นทั้งใจความสำคัญที่ทำให้เกิด ความเป็นธรรมในสังคม เพราะช่วยให้ทุกคนในชุมชนมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่าง เป็นธรรม ขณะเดียวกันก็รักษาความสมดุลของระบบนิเวศเอาไว้ เพราะการตัดสินใจใช้ทรัพยากร ของชุมชนจะเชื่อมโยงระหว่างความมั่นคงทางสังคมของชุมชนในระบบนิเวศกับสถานะแวดล้อม อยู่เสมอ จึงทำให้เกิดความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศมากกว่าการใช้ทรัพยากรของบุคคลของระบบ นิเวศที่มักจะไม่นำถึงถึงผลกระทบที่มีต่อสิ่งแวดล้อม

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้ทำการศึกษาการจัดการกลุ่มน้ำของชุมชนภายใต้ระบบ กรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือ พบว่า ชุมชนหมู่บ้านสามารถจัดการทรัพยากรส่วนร่วม เช่น การ จัดการทรัพยากรน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ โดยใช้สถาบันหมู่บ้านเป็นกลไกในการดูแลและจัดการ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความยั่งยืนของทรัพยากรและความมั่นคงของชีวิตชุมชน การกระจายอำนาจ ในการจัดการทรัพยากรสู่ชุมชนหมู่บ้าน เพราะชุมชนได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบ เศรษฐกิจที่ใหญ่กว่า

วิวัฒน์ คติธรรมนิคย์ (2536) (อ้างใน มนัส รวดเร็ว, 2540) กล่าวว่า สิทธิชุมชน เป็นคุณสมบัติอันมีอยู่แล้วในพื้นฐานของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย แต่ได้ถูกกลบเกลื่อนไปตามกระแสวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งมุ่งเน้นในเรื่องอำนาจและผลประโยชน์ทั้งที่สิทธิชุมชนเป็นเสมือนเครื่องมือหรือกลไกของความสมดุลต่อกระแสอำนาจและผลประโยชน์ จึงเท่ากับเป็นหลักของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยทั่วไปรูปแบบของการมีสิทธิ แบ่งได้เป็น 4 กลุ่ม คือ

1. การไม่มีสิทธิหรือการที่ทรัพยากรตกอยู่ในสภาพเป็นทรัพยากรเปิดเสรี (Open Access)
2. สิทธิชุมชน (Common Property)
3. สิทธิเอกชน (Private Property)
4. สิทธิโดยรัฐ (State Property)

สถานะที่ทรัพยากรเปิดเสรี คือ สถานะของการที่ไม่มีสิทธิในทรัพยากร ซึ่งทุกคนสามารถเข้าไปใช้ทรัพยากรนั้นได้อย่างเสรี สิทธิชุมชน คือการมีสิทธิร่วมกันของชุมชนในแต่ละกลุ่มเพื่อควบคุมทรัพยากร ส่วนสิทธิเอกชนเป็นสิทธิโดยปัจเจกบุคคล แต่ถ้าทรัพยากรถูกควบคุมโดยรัฐ ถือว่าเป็นทรัพยากรตกอยู่ภายใต้สิทธิของรัฐ อย่างไรก็ตาม ตามกฎหมายทรัพยากรเป็นของรัฐแต่ในทางปฏิบัติตกอยู่ในภาวะเป็นทรัพยากรเปิด หรืออาจจะมีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเข้าควบคุมได้ เนื่องจากรัฐเป็นเจ้าของแต่ไม่สามารถควบคุมการใช้ได้

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ผู้ที่เป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติมิใช่ผู้ใดผู้หนึ่ง แต่ทุกคนมีสิทธิในการใช้ดูแลรักษาทรัพยากรเท่ากันและร่วมกัน โดยมีพื้นฐานของความ เป็นชุมชน และชุมชนนั้นจะต้องมีระเบียบ กฎข้อบังคับ และบทลงโทษในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน โดยต้องมีการจัดการอย่างมีระบบเพื่อให้ได้ผลลัพธ์ตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ ดังนั้นในการแก้ปัญหา การลดลงของทรัพยากร ซึ่งต้องมีการจัดการอย่างมีระบบและได้ผลตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ แนวคิดระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนจึงเป็นกลไกสำคัญในการนำประชาชนในพื้นที่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน

2.6 แนวคิดการมีส่วนร่วม

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 – 2544) ได้กำหนดแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรป่าไม้) เพื่อเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการดำรงชีวิต และการพัฒนาประเทศได้อย่างต่อเนื่องไว้ตามเป้าหมายที่สำคัญพอสังเขปดังนี้

1. พื้นฟูบูรณะพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์ให้ได้ ร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ และจัดทำเครื่องหมายแนวเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ให้แล้วเสร็จในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8

2. ส่งเสริมป่าชุมชนและการดูแลรักษาป่าชุมชนเพื่อการใช้ประโยชน์และรักษาสภาพแวดล้อมของชุมชน โดยได้กำหนดแผนยุทธศาสตร์การพัฒนาไว้เพื่อสร้างโอกาสให้ชุมชนและประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังนี้

2.1 เปิดโอกาสให้ชาวบ้านและชุมชนในท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมในกระบวนการวางแผนตัดสินใจ และติดตามประเมินผล ในโครงการพัฒนาของรัฐที่มีผลกระทบต่อทรัพยากร

2.2 ออกพระราชบัญญัติป่าชุมชนซึ่งเป็นที่ยอมรับจากทุกฝ่ายเพื่อให้ชุมชนมีสิทธิตามกฎหมายในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน

ยุวัฒน์ วุฒิเมธี (2526) กล่าวว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การพิจารณาตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติ และการรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ อันมีผลกระทบต่อตัวประชาชนเอง และการที่จะสามารถทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาและนำมาซึ่งความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น จำเป็นต้องรับความจริงที่ว่ามนุษย์ทุกคนต่างก็ปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ได้รับความเป็นธรรมและเป็นที่ยอมรับของผู้อื่นพร้อมที่จะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมกลุ่ม

บัวเรศ ประไซโย และคณะ (2538) ได้กล่าวว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการที่สมาชิกของกลุ่มมีความสมัครใจในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ เพื่อบรรลุเป้าหมายที่ต้องการร่วมกัน การเริ่มต้นการมีส่วนร่วมของประชาชนเกิดจากความต้องการภายนอก โดยที่ประชาชนมีศักยภาพพอที่จะเข้าร่วมในการดำเนินการ มีความพร้อมที่จะเข้าร่วม มีความประสงค์ที่จะเข้าร่วม และอำนาจในการตัดสินใจ ภายนอกเป็นเพียงผู้คอยสนับสนุนและช่วยเหลือเท่านั้น

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531) ได้ให้ความหมายว่าเป็นการเข้าร่วมอย่างแข็งขันและอย่างเต็มที่ของกลุ่มบุคคล ผู้มีส่วนได้เสียในทุกขั้นตอนของโครงการหรืองานพัฒนาชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การมีส่วนร่วมในอำนาจการตัดสินใจและหน้าที่ความรับผิดชอบ การมีส่วนร่วมจะเป็นการรับประกันว่าสิ่งที่ผู้มีส่วนได้เสียต้องการมากที่สุดนั้นจะได้รับการตอบสนองและทำให้มีความเป็นไปได้มากกว่าผู้เข้าร่วมทุกคน จะได้รับประโยชน์เสมอและยังได้อธิบายถึงกระบวนการพัฒนาชนบทโดยมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างแท้จริง 6 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนเพื่อนำไปสู่การค้นหาปัญหาและความต้องการที่แท้จริงของชุมชน ตลอดจนการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาที่แก้ไขปัญหาและการเลือกปัญหาที่แก้ไขตามลำดับก่อนหลัง

2. การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหา เมื่อจัดลำดับความต้องการของปัญหาแล้วต่อไปก็คือ การสืบสาวและแยกแยะสาเหตุของปัญหาที่ลงความเห็นแล้วว่าเป็นปัญหาความสำคัญอันดับแรก การทราบสาเหตุของปัญหาเพื่อให้แก้ไขปัญหานั้นได้ตรงจุด

3. การมีส่วนร่วมในการวางแผนแก้ไขปัญหา หลังจากทราบข้อเสียต่างๆ แล้วควรปล่อยให้ชาวบ้านเป็นฝ่ายตัดสินใจว่าจะเลือกวิธีการไหน จากนั้นก็เป็นการวางแผนเพื่อแก้ไขปัญหา

4. การมีส่วนร่วมในการดำเนินงานตามแผน โดยพยายามดูแลรักษากิจกรรมที่ทำขึ้น เพราะเขามีความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของ

5. การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล ในขั้นตอนนี้แบ่งออกได้เป็น 2 กรณี คือ โครงการที่รับผิดชอบโดยหน่วยงานรัฐ และกรณีที่สองคือ กิจกรรมพัฒนาชนบทที่ดำเนินการโดยชาวบ้าน

6. การมีส่วนร่วมในการได้รับผลประโยชน์ กล่าวคือ การมีสิทธิที่จะใช้ประโยชน์ในป่าชุมชนนั้นได้ตั้งอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้

ชูศักดิ์ วิทยาภาค (2538) ได้กล่าวว่า ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีอิทธิพลต่อแบบแผนพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ได้แก่

1. จำนวนสมาชิกในชุมชนและประสบการณ์ต่อผู้ร่วมกันจะเกี่ยวข้องกับทำให้ความร่วมมือ

2. แบบแผนการใช้ที่ดินมีความสำคัญต่อการร่วมแรงร่วมใจของสมาชิกชุมชน เพื่อการอนุรักษ์ป่า เพราะการใช้ที่ดินมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรป่าต้นน้ำ

3. ระดับและการพึ่งพิงทรัพยากร มีความสำคัญต่อความยั่งยืนของสถาบันการจัดการทรัพยากรส่วนร่วม ชุมชนที่มีศักยภาพในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารสูงจะมีระดับการพึ่งพิงป่าไม้เพื่อเป็นแหล่งน้ำสูง และมีการพึ่งพิงทรัพยากรในด้านอื่น

4. ความต้องการของตลาดต่อทรัพยากรมีอิทธิพลต่อการเกิดขึ้นและการคงอยู่ของการจัดการทรัพยากรของชุมชน ถ้าผลิตภัณฑ์ป่าไม้มีราคาสูง ตลาดมีความต้องการมาก ป่าก็จะถูกทำลายมาก ส่วนจิตสำนึกของสมาชิกในชุมชนในการที่จะไม่ให้ความร่วมมือกับตลาดจะทำให้ระบบการจัดการของชุมชนในระบบกรรมสิทธิ์ร่วมดำรงอยู่ได้

5. ความเป็นผู้นำของท้องถิ่น บทบาทของผู้นำมีอิทธิพลอย่างสูงต่อความยั่งยืนของการจัดการทรัพยากรในระบบกรรมสิทธิ์ร่วม คือ ผู้นำจะต้องซื่อสัตย์ เสียสละ และถือเอาประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง

2.6.1 การมีส่วนร่วมเกี่ยวกับป่าชุมชน

คูสิต เวชกิจ (2535) เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อป่าชุมชนไว้ พอสรุปได้ดังนี้

1. สาเหตุการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อป่าชุมชน ได้แก่ ผลประโยชน์ ความเดือดร้อน ความสนใจ ความศรัทธาต่อสิ่งที่เคารพนับถือหรือเลื่อมใส ความเกรงใจต่อผู้อื่น และอำนาจบังคับ
2. เงื่อนไขการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการป่าไม้ชุมชน ได้แก่ ประชาชนต้องมีอิสรภาพในการมีส่วนร่วม ต้องมีความสามารถในการมีส่วนร่วม ต้องมีระบบที่ดีของการมีส่วนร่วม และต้องมีความเต็มใจในการมีส่วนร่วม
3. สิ่งจูงใจการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อป่าชุมชน ได้แก่ ผลประโยชน์หรือผลตอบแทนที่ประชาชนจะได้รับจากการป่าไม้ชุมชนนั้น ผลประโยชน์เหล่านี้ไม่จำเป็นต้องออกมาในรูปที่สามารถตีราคาเป็นมูลค่าทางเงินตราแต่เพียงอย่างเดียว เช่น การได้รับค่าจ้าง การมีไม้ไว้สำหรับใช้สอย แต่อาจเป็นผลประโยชน์อย่างอื่นที่สร้างความพอใจแก่ประชาชน เช่น การมีสภาพแวดล้อมที่ดีขึ้นของท้องถิ่น การเป็นปีกแผ่นของสมาชิกในกลุ่ม การได้รับการยกย่องสรรเสริญ เป็นต้น
4. ความสำคัญของการมีส่วนร่วมของประชาชนต่อป่าชุมชน ได้แก่ ได้รับการยอมรับมากขึ้น รู้สึกผูกพันและเป็นเจ้าของยิ่งขึ้น การบริหารและดำเนินงานมีประสิทธิภาพดีขึ้น จิตความสามารถเพิ่มขึ้น ผลประโยชน์เพิ่มขึ้น

สัจฉิตา กาญจนพันธุ์ (2534) กล่าวว่า การจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ได้ผลดีที่สุดควรให้ประชาชนหรือชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการจัดการพื้นที่ป่าไม้ในรูปป่าชุมชนของตน เพื่อพัฒนาชุมชนไปพร้อมกับการพัฒนาป่าไม้ และในที่สุดแล้ว พวกเขาเหล่านี้ก็จะเป็นผู้รับประโยชน์ มีความรู้สึกเป็นเจ้าของป่า หวงแหนป่า และสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม เพราะชุมชนท้องถิ่นทุกแห่งจะมีโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์และการใช้ประโยชน์จากป่าของคนภายในชุมชน

อนุก นาคะบุตร (2536) ได้วิเคราะห์สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกทำลายว่าเกิดจากการวางแผนในรูปแบบจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ทำให้ไม่มีข้อมูลที่เพียงพอและได้เสนอทางออกว่า การแก้ปัญหาต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของกระบวนการพัฒนารวมทั้งกระบวนการในการตัดสินใจ เพราะชุมชนมีศักยภาพจากฐานวัฒนธรรมชุมชนและฐานการผลิตที่จะรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าไม้ และระบบเกษตรทางเลือกให้ยั่งยืนอยู่ได้ โดยใช้ทรัพยากรนั้นๆ ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนให้ผู้อื่น นอกจากนี้ชุมชนยังมีองค์ประกอบภายใน

คือ มีความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้านที่เอื้ออำนวย ชี้นำ และเป็นทางเลือกที่เหมาะสมกับสถานะท้องถิ่นสำหรับเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงของภายนอกที่มากกระทบความรู้ภูมิปัญญา ตลอดจนระบบคุณค่าเหล่านี้ได้รับการประยุกต์ การสืบสานต่อเนื่องโดยคนภายในชุมชน ด้วยการเรียนรู้หลายรูปแบบหลายลักษณะ โดยผ่านทางจารีตประเพณี พิธีกรรม ตัวบุคคลซึ่งปฏิบัติซ้ำแล้วซ้ำเล่า ตลอดจนการคิดค้นและประยุกต์กับความรู้ที่ได้จากภายนอก การลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลาในหมู่บ้านชาวบ้าน ปัญญาชน นักเทคนิคพื้นฐานในหมู่บ้านอาวุโส และเครือข่ายของกลุ่มบุคคล รวมทั้งองค์กรชุมชนในรูปแบบต่างๆ โดยเครือข่ายขององค์กรชุมชนมีบทบาทในด้านการพัฒนาด้านการพิทักษ์ ปกป้อง และด้านการขยายแนวร่วมสู่ญาติ ลูกหลาน และเพื่อนบ้าน

ผู้มีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน ไม่เฉพาะชุมชนในท้องถิ่นเท่านั้นที่ได้รับประโยชน์ แต่ประโยชน์ได้แผ่มาถึงสังคมภายนอกในเมือง ในระดับชาติ การศึกษาพัฒนาคนให้เรียนรู้ความสัมพันธ์ของคนกับป่า การควบคุมการจัดการป่าจึงต้องมีคนหลายฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วม แต่บทบาทของแต่ละฝ่ายไม่เหมือนกัน จะแตกต่างกันตามสถานการณ์และความพร้อมของแต่ละองค์กรและพื้นที่นั้นๆ

2.6.2 รูปแบบและแนวทางการมีส่วนร่วมเกี่ยวกับป่าชุมชน

คูลิต เวชกิจ (2535) กล่าวว่า รูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการป่าไม้แบ่งออกเป็น 3 ประการ คือ

1. การมีส่วนร่วมโดยตรง การมีส่วนร่วมแบบนี้ประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในการป่าไม้ชุมชนด้วยตนเอง เช่น ได้รับมอบหมายให้รับผิดชอบกิจกรรมต่างๆ การเข้าร่วมกิจกรรม ปลูกต้นไม้ บำรุงต้นไม้
2. การมีส่วนร่วมโดยผ่านกลุ่ม โดยปกติแล้วการป่าไม้ชุมชนจะดำเนินการในรูปกลุ่มหรือองค์กรประชาชน การมีส่วนร่วมรูปแบบนี้ก็คือ ประชาชนจะคัดเลือกตัวแทนของตนเป็นคณะกรรมการของกลุ่ม เพื่อดำเนินการป่าไม้ชุมชนแทนตนเองและพร้อมที่จะให้ความร่วมมือเมื่อคณะกรรมการต้องการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในบางกิจกรรม
3. การมีส่วนร่วมโดยผ่านตัวแทน การมีส่วนร่วมแบบนี้ประชาชนจะใช้ตัวแทนที่ตนเองเห็นว่ามีศักยภาพเพียงพอที่จะดำเนินการแทนตนเอง เช่น มอบหมายให้สมาชิกในครอบครัวช่วยฟื้นฟูป่าโดยการปลูกต้นไม้ ทั้งนี้เพราะข้อจำกัดทางด้านเวลา การประกอบอาชีพ แรงงานจึงไม่สามารถเข้ามามีส่วนร่วมด้วยตนเองได้

หลักการสำคัญที่ต้องคำนึงถึงในกิจกรรมมีส่วนร่วมของประชาชน เพื่อการจัดการป่าไม้ไว้ 6 ประการ ดังนี้

1. ยึดความต้องการและปัญหาของประชาชนเป็นจุดเริ่มต้นของกิจกรรม การมีส่วนร่วมของประชาชน และการระดมทรัพยากร เพื่อการป่าไม้ชุมชนจะได้รับการตอบสนองจากประชาชนเพียงใด ขึ้นอยู่กับว่าป่าไม้ชุมชนนั้นเป็นสิ่งที่ตรงกับความต้องการและปัญหาของประชาชนหรือไม่

2. กิจกรรมต้องดำเนินในลักษณะกิจกรรมการมีส่วนร่วมของประชาชน และการระดมทรัพยากรเพื่อป่าไม้ชุมชนต้องเป็นไปในลักษณะของกลุ่มขององค์กรประชาชนในท้องถิ่น ทำงานร่วมกันโดยเน้นผลประโยชน์เพื่อส่วนรวม มิใช่ดำเนินโดยกลุ่มที่มุ่งผลประโยชน์

3. กิจกรรมต้องสอดคล้องกับขีดความสามารถของประชาชน กิจกรรมบางด้านที่ต้องใช้เทคโนโลยีหรือวิชาการป่าไม้ที่สูงเกินไปก็ต้องพิจารณาด้วยว่าเหมาะสมกับขีดความสามารถของประชาชนหรือไม่ และต้องคำนึงเสมอว่ากิจกรรมต่างๆ ดำเนินการประชาชนต้องสามารถดำเนินได้ด้วยตนเอง เมื่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องยุติให้การช่วยเหลือหรือสนับสนุน

4. กิจกรรมต้องสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น การมีส่วนร่วมของประชาชน และการระดมทรัพยากรเพื่อการป่าไม้ชุมชนต้องมีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น ได้แก่ ลักษณะภูมิอากาศ ดินหรือขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมต่างๆ ของท้องถิ่น

5. การเริ่มต้นกิจกรรมต้องอาศัยผู้นำท้องถิ่นที่มีทั้งผู้นำตามธรรมชาติ เช่น ผู้อาวุโส ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้นำทางศาสนา ครู ฯลฯ และผู้นำที่ได้รับการเลือกตั้ง หรือได้รับการแต่งตั้งจากราชการ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำกลุ่มต่างๆ ฯลฯ ผู้นำเหล่านี้จะเป็นแกนนำและประสานงานระหว่างหน่วยงานภายนอกกับประชาชนในท้องถิ่น เพื่อที่จะได้ดำเนินกิจกรรมการมีส่วนร่วมของประชาชนและการระดมทรัพยากรเพื่อการป่าไม้ชุมชนให้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

6. กิจกรรมทุกขั้นตอนต้องดำเนินการโดยประชาชน กิจกรรมการมีส่วนร่วมของประชาชนและการระดมทรัพยากรเพื่อการป่าไม้ชุมชนมีหลายขั้นตอน ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุด การดำเนินกิจกรรมเหล่านี้ต้องได้รับการดำเนินการและให้ประชาชนได้รับรู้ให้มากที่สุดทุกขั้นตอน มิใช่ในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งนั้นได้รับการดำเนินงานแทนโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

กรมป่าไม้ (ฮ้างใน อโนทัย เพียรคงชล, 2540) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของราษฎรในการพัฒนามีลักษณะทำนองเดียวกันกับการมีส่วนร่วมทางสังคมของราษฎรในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนซึ่งมีอยู่ 2 ระดับคือ

1. บุคคลมีส่วนร่วม หมายถึง การที่ราษฎรแต่ละบุคคลไปร่วมกิจกรรมพัฒนาต่างๆ ด้วยความสมัครใจ พอใจ สนใจ และเต็มใจ โดยมีได้หวังผลตอบแทนเป็นเงินทองแต่อย่างใด เป็นการไปร่วมกิจกรรมเพื่อความเจริญก้าวหน้าของหมู่บ้าน ตำบลหรือท้องที่ที่ตนเองอยู่ อาศัยการทำมาหากินมานานปี ก่อสร้างศาลากลางบ้าน เป็นเกษตรหมู่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน

2. ครอบครัวมีส่วนร่วม หมายถึง การที่ราษฎรที่ทั้งครอบครัว คือ พ่อ แม่ ลูกๆ และญาติพี่น้องไปร่วมกิจกรรมพัฒนาต่างๆ ด้วยความสมัครใจ พอใจ สนใจ และเต็มใจ โดยมีได้หวังผลตอบแทนเป็นเงินทองแต่อย่างใดเช่นกัน เช่น การลงแรงอาสาสมัครทั้งครอบครัวในการทำถนนเข้าหมู่บ้าน ก่อสร้างศูนย์พัฒนาตำบล เป็นต้น

การมีส่วนร่วมของราษฎรในการพัฒนา จึงกระทำได้ทั้งในระดับบุคคลแต่ละกลุ่มหรือครอบครัว ซึ่งเป็นประโยชน์แก่หมู่บ้านหรือชุมชนทั้งนั้น แต่ที่สำคัญก็คือการไปร่วมกิจกรรมพัฒนาเพื่อหมู่บ้านหรือชุมชนเป็นส่วนรวม มิใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตัว ครอบครัว ญาติพี่น้อง หรือของกลุ่มผลประโยชน์ที่ตนสังกัดอยู่เท่านั้น ดังนั้นในการก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่องในหมู่บ้านหรือชุมชน เจ้าหน้าที่ควรมีการกระตุ้นและสอนประชาชนให้ปฏิบัติตามขั้นตอนของทฤษฎี การกระทำในชุมชนของการร่วมในกิจกรรมต่างๆ ว่าควรจะเข้ามามีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม ระบุถึงปัญหาเพื่อตอบสนองความต้องการ หรือแก้ไข้ปัญหาของพวกเขา โดยเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจหาแนวทางที่ถูกต้อง ตลอดจนร่วมมือร่วมใจในกิจกรรมที่วางไว้

สมศักดิ์ สุขวงศ์ (2532) กล่าวว่า การปลูกป่าชุมชนเพื่อเป็นแหล่งผลิตไม้ใช้สอยสำหรับหมู่บ้าน อาจปลูกในที่ดินสาธารณะประโยชน์ในหมู่บ้าน เช่น ที่ดินของวัด โรงเรียน สถานที่ราชการ ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่อให้ประชาชนในพื้นที่ได้เรียนรู้และเข้าใจถึงคุณค่าและวิธีการปลูกที่ถูกต้อง เพื่อจะได้มีการใช้สอยร่วมกันตลอดจนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ นอกเหนือจากมีไม้ใช้สอยจะได้ไม่ต้องบุกรุกพื้นที่ป่าธรรมชาติ นอกจากนั้นผลประโยชน์ที่ได้รับโดยอ้อม คือ มีพื้นที่ป่าไม้เพื่อการศึกษาและเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ และรักษาสมดุลทางธรรมชาติของชุมชนได้ด้วย ทั้งนี้โดยยึดหลักการที่จะทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ได้แก่

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมในการลงมือทำเอง
3. การมีส่วนร่วมในการแบ่งผลประโยชน์
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐจะสนับสนุนในด้านวิชาการ

การมีส่วนร่วมของประชาชนในการดูแลป่าชุมชน เกิดจากผลประโยชน์ความสนใจและความเดือดร้อน เริ่มตั้งแต่การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ระบุปัญหาและสาเหตุของปัญหา ร่วมในการดำเนินการ ร่วมในการลงทุนและปฏิบัติ และสุดท้ายร่วมในการติดตามและประเมินผล ถ้าประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการชุมชนแล้วจะทำให้ชุมชนมีการจัดการป่าชุมชนได้อย่างยั่งยืน ซึ่งควรจะนำแนวคิดการอนุรักษ์ป่าชุมชนควบคู่ไปกับแนวคิดการพัฒนาและควรจะมีผสมผสานให้เข้ากับวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย ดังนั้นการอนุรักษ์และการ

พัฒนาชุมชนจะ สัมฤทธิ์ผล ได้ขึ้นอยู่กับความร่วมมือของชาวบ้าน ตลอดจนการรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัด การป่าชุมชน

John M. Cohen and Morman T. Upoff (1977) (อ้างใน สรรเสริญ ทองสมนึก, 2542) กล่าวถึง การมีส่วนร่วมในขั้นตอนการตัดสินใจ (Decision Making) ไม่ได้หมายความว่า จะเป็นการตัดสินใจได้เพียงอย่างเดียว ยังใช้การตัดสินใจควบคู่ไปกับขั้นตอนการปฏิบัติการ (Implementation) ด้วย เช่น การจัดการองค์กร การกำหนดกิจกรรมพัฒนา เป็นต้น การตัดสินใจยังเกี่ยวข้องกับ ประชาชนในเรื่องของผลประโยชน์ (Benefit) และการประเมินผล (Evaluation) ในกิจกรรมการ พัฒนาด้วย จะเห็นได้ว่าการตัดสินใจนั้นเกี่ยวข้องเกือบโดยตรงกับการปฏิบัติการ แต่ก็เกี่ยวข้องกับ ผลประโยชน์และการประเมินผลด้วยเหมือนกัน โดยที่ผลประโยชน์นั้นเป็นผลมาจากการ ปฏิบัติการและผลประโยชน์ก็มาเป็นตัวกำหนดให้มีการประเมินผล ซึ่งต่างก็ได้รับผลมาจาก ขั้นตอน การตัดสินใจแล้วทั้งสิ้น นอกจากนี้ก็จะมีผลสะท้อนกลับ (Feedback) จากการประเมินผล และการปฏิบัติการกลับไปสู่การตัดสินใจอีกครั้ง ซึ่งแนวคิดนี้มีกรอบพื้นฐานเพื่ออธิบายและ วิเคราะห์การมีส่วนร่วม 4 รูปแบบ คือ

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ประกอบด้วย 3 ขั้นตอน ได้แก่ การริเริ่มตัดสินใจ การดำเนินการตัดสินใจ และการตัดสินใจปฏิบัติการ
2. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากร การบริหาร และการประสานขอความร่วมมือ
3. การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางวัตถุ ผลประโยชน์ทาง ด้านสังคม หรือผลประโยชน์ส่วนบุคคล
4. การมีผลประโยชน์ในการ ประเมินผล เป็นการควบคุมตรวจสอบการดำเนิน กิจกรรมทั้งหมด และเป็นการแสดงถึงการปรับตัวในการมีส่วนร่วม

ดุสิต เวชกิจ (2535) ยังได้กล่าวถึงระดับการมีส่วนร่วมเพื่อการป่าไม้ชุมชนของ ประชาชนไว้ดังนี้

1. ระดับ 1 ไม่มีส่วนร่วมเลย เป็นลักษณะของการป่าไม้ชุมชนที่ทางหน่วยงาน ของรัฐเข้าไปดำเนินการให้ประชาชนทั้งหมด หรือบางครั้งก็บังคับให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม โดยไม่มีทางเลือกเลยได้ เพราะประชาชนเกรงความผิดที่อาจเกิดขึ้น รวมทั้งเกรงว่าจะต้องมีการ สูญเสียผลประโยชน์บางประการ เช่น การถูกปรับ การถูกเพ่งเล็งจากทางราชการ ฯลฯ แต่ถ้า หลีกเลี่ยงได้ประชาชนจะไม่เข้ามามีส่วนร่วม
2. ระดับ 2 การมีส่วนร่วม น้อยมาก ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมกับการป่าไม้ ชุมชน เพราะสิ่งล่อใจหรือผลประโยชน์บางประการที่จะได้รับ เช่น ได้เงินค่าตอบแทนจากการใช้ แรงงาน ได้มีโอกาสไปทัศนศึกษาด้านป่าไม้ แต่ตัวประชาชนเองไม่ได้รับความเลื่อมใสต่อการ

ป่าไม้ชุมชน ดังนั้นเมื่อไรก็ตามที่ประชาชนเห็นว่าตนเองไม่ได้รับผลประโยชน์เพียงพอก็จะไม่เข้ามามีส่วนร่วม

3. ระดับ 3 การมีส่วนร่วมน้อย ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมกับการป่าไม้ชุมชน เพราะถูกชักชวนด้วยการโฆษณาประชาสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ ที่มุ่งเน้นให้เห็นถึงผลดีและผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการป่าไม้ชุมชนตามที่ทางราชการกำหนดไว้ให้ ซึ่งไม่ได้คำนึงถึงความต้องการของประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมและได้รับผลประโยชน์อาจให้ความร่วมมือต่อไป แต่ถ้าประชาชนเห็นว่าไม่เกิดประโยชน์แก่ท้องถิ่นเท่าที่ควรก็จะล้มเลิกการมีส่วนร่วม

4. ระดับ 4 การมีส่วนร่วมปานกลาง ทางราชการจะทำการสอบถามหรือสัมภาษณ์ประชาชนถึงความต้องการทางด้านป่าไม้ของท้องถิ่น และสภาพข้อเท็จจริงของสภาพทรัพยากรป่าไม้ที่เป็นอยู่ แล้วทางราชการจะนำข้อมูลที่ได้เหล่านี้ไปทำการกำหนดแผนงานเพื่อให้ประชาชนปฏิบัติตาม ซึ่งแผนงานที่กำหนดขึ้นนี้บางครั้งอาจไม่ตรงตามความประสงค์ของประชาชนก็ได้

5. ระดับ 5 มีส่วนร่วมค่อนข้างสูง ทางราชการจะมีการยอมรับให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมค่อนข้างสูง โดยการเปิดให้แสดงความคิดเห็นต่างๆ เกี่ยวกับปัญหาด้านทรัพยากรป่าไม้ที่เกิดขึ้น รวมทั้งแนวทางการแก้ไขปัญหาคือความต้องการของประชาชนด้านป่าไม้ชุมชน แต่ในด้านการตัดสินใจ การกำหนดแผนงานจริงๆ ยังขึ้นอยู่กับอำนาจและหน้าที่ของทางราชการ

6. ระดับ 6 การมีส่วนร่วมสูง ทางราชการจะเปิดโอกาสอย่างมากแก่ประชาชนในการดำเนินการป่าไม้ชุมชนขึ้นอยู่กับมติของประชาชนเองว่าจะแก้ปัญหาลักษณะใด แต่ก็ยังมีบางส่วนของทางราชการยังใช้อำนาจหน้าที่เข้ามารับบทบาทต่อการกำหนดแผนงานนี้ด้วย

7. ระดับ 7 การมีส่วนร่วมในอุดมคติ ประชาชนในท้องถิ่นจะร่วมมือกันดำเนินการด้านป่าไม้ชุมชนด้วยตนเองโดยตลอด นับตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งสิ้นสุดการดำเนินงาน โดยการอาศัยพื้นฐานความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นเอง จึงได้รับความร่วมมือจากประชาชนเป็นอย่างดี ทางราชการเองอาจมีส่วนร่วมมากในแง่ของการช่วยเหลือหรือสนับสนุนในสิ่งที่เกินความสามารถของประชาชนเท่านั้น

จากเอกสารข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนในการดูแลป่าชุมชนเกิดจากผลประโยชน์ ความสนใจ และความเดือดร้อน เริ่มตั้งแต่การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ระบุปัญหาและสาเหตุของปัญหา การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ การมีส่วนร่วมในการลงทุน และปฏิบัติ และสุดท้ายการมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล ถ้าประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการชุมชนแล้ว จะทำให้ชุมชนมีการจัดการป่าชุมชนได้อย่างยั่งยืน ซึ่งควรจะนำแนวคิดการอนุรักษ์ป่าชุมชนควบคู่ไปกับแนวคิดการพัฒนา และควรจะผสมผสานให้เข้ากับวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย ดังนั้นการอนุรักษ์และการพัฒนาชุมชนจะสัมฤทธิ์ผลได้ขึ้นอยู่กับ การมีส่วนร่วมของชาวบ้าน ตลอดจนการรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าชุมชน

2.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2531) ได้ศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในบริเวณลุ่มน้ำแม่ปิงตอนบน กรณีศึกษา อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านในชุมชนส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 93.3 มีความคิดเห็นสนับสนุนแนวทางในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่เป็นลักษณะของป่าไม้ชุมชน หรือป่าไม้สังคม เนื่องจากว่าชาวบ้านต้องการที่จะใช้ประโยชน์ในป่าไม้ที่อยู่บริเวณใกล้ชุมชนของตนเอง จึงต้องการที่จะมีส่วนร่วมในการรักษาและดูแลป่าไม้ของตนเอง รวมถึงร่วมกันคัดค้านบุคคลอื่นมาลักลอบตัดหรือสัมปทานทำไม้ในป่าชุมชนของตนเองมากกว่าที่ชาวบ้านเองได้แต่เฝ้ามองดูเฉยๆ เพราะไม่มีสิทธิและอำนาจหน้าที่ในการจัดการ อีกทั้งป่าชุมชนมิใช่ของผู้ใดผู้หนึ่งทำให้การมีส่วนร่วมของชาวบ้านเป็นสิ่งสำคัญในการจัดการป่าชุมชน ส่วนในด้านทัศนคติต่อการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเมื่อพิจารณาโดยรวมแล้วพบว่าประชากรมีทัศนคติต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอยู่ในระดับปานกลางค่อนข้างสูง

สัจจิตา กาญจนพันธุ์ (2535) ได้ศึกษาเรื่องศักยภาพของชุมชนในการอนุรักษ์ป่า กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านมีระบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งพัฒนามานานโดยปราศจากการสนับสนุนและส่งเสริมของรัฐ ทำให้หลายชุมชนยังสามารถรักษารูปแบบในการจัดการป่าตามประเพณีไว้ได้ และมีหลายชุมชนที่มีวิวัฒนาการใหม่ๆ ขึ้น เพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ยังคงมีความต่อเนื่องกับรูปแบบทางวัฒนธรรมในอดีตอยู่ ซึ่งการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านได้แฝงไว้ในรูปของระบบความเชื่อและวิถีการดำรงชีวิตในชุมชน ดังนั้นศักยภาพได้มีพื้นฐานมาจากความเข้าใจความสัมพันธ์ของคน ป่าไม้ น้ำ และที่ดินภายในระบบนิเวศท้องถิ่น รวมถึงสามารถพัฒนาเพื่อเป็นการตอบสนองความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาในท้องถิ่น ในด้านจิตสำนึกในการอนุรักษ์ป่าไม้จะได้รับการตอบสนองเพิ่มขึ้น เมื่อชุมชนเผชิญกับปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมและถูกแย่งชิงทรัพยากรจากบุคคลภายนอก ดังนั้นปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการดูแลรักษาป่าที่สำคัญมีอยู่ 3 ประการ คือ 1) การสืบทอดประเพณีรักษาป่าบนพื้นฐานความเชื่อของชุมชน 2) การเผชิญปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกับบุคคลภายนอกชุมชน และ 3) การประสพภัยธรรมชาติที่มีผลมาจากการทำลายป่า

สุรินทร์ สุริยวงศ์ (2543) ได้ศึกษาเรื่องศักยภาพในการจัดการป่าชุมชนที่ส่งผลต่อเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน : กรณีศึกษาบ้านทุ่งยาว หมู่ที่ 7 ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านบ้านทุ่งยาวมีศักยภาพหรือมีความสามารถในการบริหารจัดการ และพัฒนาป่าชุมชนได้อย่างยั่งยืน และเป็นธรรมในลักษณะของการอนุรักษ์ป่า การได้รับผลประโยชน์

และผลผลิตจากป่าในเชิงเศรษฐศาสตร์ การมีส่วนร่วมของชาวบ้านและชุมชน รวมถึงผลกระทบด้านต่างๆ ที่ชุมชนได้รับ ชาวบ้านได้กำหนดทิศทางของการจัดการป่าโดยชุมชนในอนาคต โดยการเน้นการร่วมประสานประโยชน์ ทั้งร่วมการพิจารณาลงทุน ร่วมดำเนินการ หรือการแปรรูปทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นที่ชาวบ้านและองค์กรชุมชนมีส่วนเกี่ยวข้องจะส่งผลให้เกิดศักยภาพของป่าชุมชน

อารมย์ ชมขวัญ (2542) ได้ศึกษาเรื่องการจัดการป่าชุมชนบ้านแม่จองไฟ ตำบล ห้วยอ้อ อำเภอลอง จังหวัดแพร่ พบว่า วิธีการจัดการป่าของชุมชนบ้านแม่จองไฟ มีศักยภาพในการจัดการป่าที่ดีมาก มีผู้นำที่เข้มแข็ง ชุมชนได้กำหนดข้อห้าม กฎระเบียบของชุมชนขึ้น และสามารถบังคับใช้กับสมาชิกได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่น ห้ามตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ไว้มาใช้สอย การห้ามนำของป่ามาขาย การห้ามเผาป่า และยังมีกรสร้างแนวกันไฟ แนวเขตป่าไม้แสดงไว้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ สมาชิกในชุมชนจะกีดกันไม่ให้ความร่วมมือกับบุคคลภายนอกชุมชนที่จะมาแสวงหาผลประโยชน์จากป่าที่ชุมชนดูแลอยู่ ตลอดจนสมาชิกในชุมชนมีจิตสำนึกที่ดีต่อการอนุรักษ์ป่าไม้ จึงทำให้สภาพป่าไม้ของชุมชนบ้านแม่จองไฟยังคงความอุดมสมบูรณ์ต่อไป

มงคล สุกใส (2536) ได้ศึกษาเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ ศึกษาเฉพาะกรณีกิ่งอำเภอบ้านหลวง จังหวัดน่าน ซึ่งผลจากการวิเคราะห์เชิงพรรณนากรณีประชาชน โดยทั่วไป มีข้อสรุปซึ่งเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ คือ ส่วนใหญ่มีความสนใจในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้มาก ส่งผลให้มีทัศนคติต่อการอนุรักษ์ และทำให้บทบาทมากตามไปด้วย เช่น ปลูกต้นไม้ตามโครงการปลูกป่าหรือปลูกต้นไม้ในที่ดินของตนเอง ออกวัสดุอุปกรณ์ในโครงการปลูกป่าหรือในการป้องกันรักษาไว้ เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาดังกล่าวเน้นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของประชาชนในท้องถิ่นว่ามีความสำคัญมากในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยที่ประชาชนก็ต้องมีทัศนคติที่ดีต่อการอนุรักษ์และมีทัศนคติที่ดีต่อทางราชการด้วย

สมหวัง เรืองนิวัติศัย (2542) ทำการศึกษาเรื่องเงื่อนไขในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของชาวบ้านตำบลตำบอง อำเภอลอง จังหวัดแพร่ ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพการเกษตรและมีฐานะยากจน ที่ดินทำมาหากินมีจำกัด ในอดีตป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านมีวิถีชีวิตพึ่งพิงและรักษาป่ามาตลอด เมื่อรัฐเปิดให้สัมปทาน การทำไม้เถื่อนของนายทุน ทำให้ป่าลดลง รัฐจึงกำหนดให้มีการปลูกสร้างสวนป่าและเตรียมการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ มีผลทำให้ที่ดินที่ทำมาหากินของชาวบ้านลดลง เกิดปัญหาการขัดแย้งระหว่างรัฐและชุมชน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านส่วนใหญ่มีการรับรู้ถึงปัญหา ตระหนักถึงความขัดแย้งระหว่างรัฐและชุมชน อย่างไรก็ตาม ในการที่ป่าไม้ถูกทำลาย ชาวบ้านมีความต้องการด้านการใช้ประโยชน์จากป่าในรูปแบบป่าชุมชนการบำรุงรักษาในสวนป่า รัฐต้องยอมให้ชาวบ้านทำการเพาะปลูกควบคู่ไปด้วย รวมทั้งการมีส่วนร่วมในการจัดการป่า

วิลาลินี ญูซอภัย (2543) ได้ทำการศึกษาเรื่องความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำบ้านคอนแก้ว ตำบลป่าคา อำเภอน้ำหนาว จังหวัดน่าน พบว่า ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนบ้านคอนแก้ว ประกอบด้วย การมีผู้นำชุมชนที่มีศักยภาพในการรวมกลุ่ม และกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ โดยอาศัยรากฐานทางวัฒนธรรมของชุมชน ในขณะเดียวกันระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมกึ่งยังชีพ ทำให้มีวิถีการผลิตที่พึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานภายในชุมชน ความสัมพันธ์ในระดับครัวเรือน และระดับชุมชนที่มีความผูกพันแน่นแฟ้น ทำให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ด้านเครือข่ายการเรียนรู้เทคนิค การจัดการที่เน้นผสมผสานองค์ความรู้ดั้งเดิม ได้แก่ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ประเพณี พิธีกรรม และองค์ความรู้แบบใหม่ที่มาจากการศึกษาดูงาน การอบรมสัมมนา เวทีชาวบ้าน จนเกิดเป็นเครือข่ายการเรียนรู้

สหทยา วิเศษ (2540) ได้ศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำศึกษาเฉพาะกรณี กลุ่มฮักป่าศรีถ้อย ตำบลศรีถ้อย อำเภอมะนัง จังหวัดยะลา และสุรพงศ์ ฉวีศักดิ์ (2541) ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในท้องที่อำเภองาว จังหวัดลำปาง จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่มีการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ โดยใช้ภูมิปัญญาและการเรียนรู้จากธรรมชาติแล้ว ได้มีการถ่ายทอดเป็นความรู้และประสบการณ์ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรมชุมชน และระบบนิเวศของป่าไม้ เพราะชาวบ้านมีวิถีความเป็นอยู่ที่ผูกพันอยู่กับป่า แต่การศึกษาของสุรพงศ์ ฉวีศักดิ์ (2541) ได้พบว่า เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางด้านเกษตร และไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นของตนเอง ทำให้ต้องอาศัยและทำมาหากินในเขตพื้นที่ป่าไม้ โดยส่วนใหญ่จะทำไร่หมุนเวียน การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรจะใช้วิธีการขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในเขตพื้นที่ป่าไม้ ดังนั้นพื้นที่ป่าไม้จึงถูกบุกรุกทำลายเพิ่มมากขึ้น

สหทยา วิเศษ (2540) ยังได้ศึกษาพบว่า กลุ่มฮักป่าศรีถ้อย มีกิจกรรมต่างๆ ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่า เริ่มจากการร่วมกันคัดค้านการสัมปทานทำไม้ และจากการประสบกับปัญหาภัยแล้งที่เกิดขึ้นจากการตัดไม้ ทำลายป่า ทำให้เกิดแนวคิดที่ว่าอนุรักษ์นั้นคือการที่ให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในการรักษาป่า โดยใช้วิธีการกระตุ้นหรือชี้แนะให้ชาวบ้านได้ตระหนักถึงความสำคัญของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อเป็นการกระตุ้นจิตสำนึกในการช่วยกันดูแลรักษาป่าอีกด้วย

กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย (2538) ได้ศึกษาเรื่องเครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการของชุมชนเกี่ยวข้องกับป่าชุมชน จากการศึกษาพบว่าบ้านห้วยม้าไก่อ มีลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นแบบการพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน การเกิดภาวะการขาดแคลนน้ำ เนื่องมาจากป่าไม้ที่เป็นแหล่งน้ำได้ถูกทำลาย ทำให้ชุมชนเกิดการตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ จึงได้มีการอนุรักษ์ป่าไม้ โดยมีการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน เพื่อออกกฎระเบียบและบทลงโทษสำหรับ

ผู้ฝ่าฝืน เพื่อเป็นการบริหารจัดการให้ป่าชุมชนได้คงอยู่และยังได้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านกระบวนการรู้และความเชื่อในการอนุรักษ์ป่าไม้ทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ได้จัดพิธีกรรมเพื่อบวงสรวงเจ้าป่าเป็นการปลุกฝังความเชื่อที่ว่า ผีจะเป็นผู้ดูแลรักษาป่า ถ้าใครทำลายจะได้ประสบกับความวิบัติต่างๆ และยังมีความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน เช่น เจ้าหน้าที่ป่าไม้และมีการติดต่อกับนักวิชาการในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับเครือข่ายป่าชุมชนอื่นๆ รวมทั้งชุมชนข้างเคียงเพื่อให้มีการร่วมกันดูแลป่าให้เป็นป่าผืนเดียวกัน

พระสุธรรม ธรรมทัสนานนท์ (2542) ได้ศึกษาเรื่องเครือข่ายความสัมพันธ์ขององค์กรป่าชุมชน พบว่า 1) อุดมการณ์ในการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน คือ การพึ่งพาอาศัยกันของคนชุมชนในด้านต่างๆ โดยการรวมกลุ่มทำกิจกรรมร่วมกันในค้ำนป่าไม้ซึ่งมีหลายชุมชนเกี่ยวข้องจึงมีการรวมกลุ่มขึ้นในแต่ละชุมชน เพื่ออนุรักษ์ป่าไม้และมีการเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือกัน ไม่เฉพาะแค่กลุ่มอนุรักษ์ป่าไม้เท่านั้น แต่ยังรวมถึงองค์กร/กลุ่มอื่นด้วย 2) เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชนมีปฏิสัมพันธ์ วิถีปฏิบัติ และการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกันโดยผ่านกิจกรรมทางสังคม เช่น พิธีกรรม ประเพณี และการติดต่อสื่อสารในสถานการณ์ต่างๆ ที่ทำให้ความสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง 3) กลไกเงื่อนไขที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำ กลุ่ม/องค์กร เครือญาติ กลุ่มอาชีพ และความสัมพันธ์ภายนอก เช่น หน่วยงานราชการและองค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อการแลกเปลี่ยนความรู้และเพิ่มศักยภาพในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

ศลิษา พิงแสงแก้ว (2537) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าไม้ป่าชุมชนบ้านห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง และสรรเสริญ ทองสมนึก (2542) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชนบ้านทรายทอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน รวมถึงพงษ์ศักดิ์ ฉัตรเตชะ (2540) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ พื้นที่อุทยานแห่งชาติแม่โต อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านมีความเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง มีระบบเครือข่ายทางสังคม และความสัมพันธ์แน่นแฟ้น มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ผ่านพิธีกรรมและระบบความเชื่อของชุมชนที่มีต่อป่าที่เป็นความเชื่อในเรื่องการนับถือผี ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่าเนื่องจากชาวบ้านได้พึ่งพิงอาศัยป่าในการดำรงชีวิตมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน และชาวบ้านยึดถือระบบกรรมสิทธิ์ร่วมเพราะเชื่อว่าป่าเป็นของคนในชุมชนไม่ใช่ของรัฐ ทำให้ชาวบ้านทุกคนมีจิตสำนึกร่วมกันถึงสิทธิและหน้าที่ในการจัดการและร่วมกันใช้ประโยชน์จากป่า มีการร่วมมือร่วมใจกันปกป้องและอนุรักษ์ป่าชุมชนเป็นอย่างสูง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ชาวบ้านก็พยายามปรับเปลี่ยนแนวทางการจัดการทรัพยากรของชุมชนอยู่ตลอดเวลา

เพื่อให้ชาวบ้านสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ตลอดไป และชาวบ้านบ้านทรายทองยังใช้กฎเกณฑ์ของชุมชนในการดูแลรักษาป่า โดยการลงโทษปรับเงินแก่ผู้ฝ่าฝืน รวมถึงใช้มาตรการทางสังคมโดยการระงับการติดต่อสัมพันธ์ทางสังคม

ศลิษา พิงแสงแก้ว (2537) ยังได้ศึกษาพบว่า ด้านกระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านห้วยแก้ว มีสี่ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการค้นหาปัญหาและสาเหตุ ขั้นตอนการวางแผนดำเนินงาน ขั้นตอนการลงทุนและปฏิบัติ และขั้นตอนการติดตามประเมินผล ซึ่งชาวบ้านได้มีส่วนร่วมมากและเป็นการมีส่วนร่วมแบบไม่เป็นทางการ เช่น ขณะที่ชาวบ้านเข้าไปหาของป่าหรือนำสัตว์ไปเลี้ยงก็จะทำการสำรวจป่าไปพร้อมกันโดยมิได้ตั้งใจ และเมื่อพบว่ามีกรลักลอบตัดไม้ก็จะไปแจ้งคณะกรรมการป่าชุมชนให้ทราบ จากการศึกษาของ ชูชีพ ใจมั่น (2537) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านแพะ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจกรรมการอนุรักษ์ป่าชุมชนระดับมาก ในขั้นค้นหาปัญหาและขั้นดำเนินกิจกรรม การอนุรักษ์ป่าชุมชน สาเหตุการมีส่วนร่วม ได้แก่ 1) มีความสนใจและตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้เพื่อสงวนไว้เป็นแหล่งชับน้ำ 2) หวังผลประโยชน์ที่ตนเองได้รับจากป่าชุมชน และ 3) มุ่งหวังให้ความเดือดร้อนอันเกิดจากปัญหาด้านป่าไม้หมดสิ้นไปตามลำดับ แต่จากการศึกษาของ สรรเสริญ ทองสมนึก (2542) และพงษ์ศักดิ์ ฉัตรเตชะ (2540) ได้พบว่า ส่วนชาวบ้านบ้านทรายทองและชาวบ้านแม่โถ่นั้น มีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนเป็นระดับปานกลาง เนื่องจากว่าชาวบ้านมีรายได้ไม่มากนักเพียงพอสำหรับการยังชีพ จึงต้องมีการหาเลี้ยงตนเองและครอบครัวก่อน ทำให้ไม่มีเวลามากพอที่จะเข้าร่วมกิจกรรมของส่วนรวมได้ และชาวบ้านคิดว่าป่าไม้นั้นเป็นสมบัติส่วนรวมของชุมชน ดังนั้นทุกคนจึงมีหน้าที่ในการช่วยกันดูแลรักษาป่าไม้ และการศึกษาของ สุริยา ยี่ขุน (2537) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในระบบป่าชุมชน กรณีศึกษาตำบลศรีละกอ อำเภोजักราช จังหวัดนครราชสีมา พบว่า ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนอยู่ในระดับที่ค่อนข้างต่ำ และผลการศึกษาของ พงษ์ศักดิ์ ฉัตรเตชะ (2540) ได้ศึกษาพบว่า ในขั้นตอนการค้นหาปัญหาและสาเหตุ การวางแผนและดำเนินงาน การลงทุนและปฏิบัติงาน การติดตามและประเมินผล ชาวบ้านมีส่วนร่วมระดับต่ำ ส่วนในด้านชาติพันธุ์ สถานภาพทางสังคม การได้รับข้อมูลข่าวสารด้านป่าไม้ จำนวนพื้นที่ถือครองเพื่อการ เกษตรและการเข้าไปเก็บหาของป่ามีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ แต่ด้านอายุ ระดับการศึกษา และการพึงพิงป่า ไม่มีความสัมพันธ์แต่อย่างใด

กิตติ จรรยาวัฒน์ (2535) ได้ศึกษาเรื่องพฤติกรรมและการรับรู้ของประชาชนต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ กรณีศึกษาบ้านแพะ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านทุ่งยาว

อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน พบว่าพฤติกรรมและการรับรู้ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของประชาชนทั้ง 2 กรณี มีปัจจัยที่สำคัญเกี่ยวเนื่องการรับรู้และพฤติกรรม คือ การพัฒนาการรับรู้ข่าวสาร ข้อมูล ความคิด และกระบวนการในการรวบรวมข่าวสารอย่างเป็นระบบ นอกจากนี้ประชาชนมีประสบการณ์ด้านปัญหาสิ่งแวดล้อม อีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ประชาชนมีพฤติกรรมและรับรู้ด้านสิ่งแวดล้อม คือ ลักษณะอาชีพของประชากรส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน ซึ่งได้อาศัยป่าไม้หรือผลผลิตจากป่า ตลอดจนการใช้น้ำเพื่อการเกษตร ทั้งนี้เนื่องจากประชาชนเหล่านั้นส่วนใหญ่ได้พึ่งพาอาศัยป่าไม้เป็นแหล่งทำมาหากิน ดังนั้นพวกเขาจึงมีความสำนึกรับผิดชอบต่อป่าไม้ที่พวกเขาได้พึ่งพา

จากการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ป่าชุมชนเป็นแนวคิดที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของป่าไม้กับชุมชน ในลักษณะที่ว่าการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในชุมชนต้องพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้ จึงทำให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าจากการตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติ และศักยภาพของชุมชนมีพื้นฐานมาจากการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยได้ทำการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านวัฒนธรรมและระบบความเชื่อของชุมชนที่มีต่อป่าในการดูแลรักษาป่า และชาวบ้านยังได้ยึดถือระบบกรรมสิทธิ์ร่วม ทำให้ชาวบ้านทุกคนมีจิตสำนึกร่วมกันถึงสิทธิและหน้าที่ในการจัดการ ดูแลรักษา และใช้ประโยชน์จากป่า มีการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม อีกทั้งยังได้มีการตั้งกฎเกณฑ์เพื่อเป็นบทลงโทษแก่ผู้ฝ่าฝืน

โดยสรุปแล้ว ป่าชุมชนเป็นแนวคิดที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของป่าไม้กับชุมชน ในลักษณะที่ว่าการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในชุมชนต้องพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้ เพราะมนุษย์ใช้ประโยชน์จากป่าไม้ทั้งทางตรงและทางอ้อม จึงควรมองความสัมพันธ์เป็นองค์รวมไม่สามารถแยกกันได้ แต่เนื่องจากว่าชุมชนแต่ละชุมชนนั้นมีโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมที่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์และการใช้ประโยชน์จากป่าของคนในชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการของสมาชิกในชุมชน จึงทำให้มีการจัดตั้งองค์กรประชาชนเพื่อควบคุมดำเนินการ รวมถึงการตั้งกฎระเบียบในการบังคับและลงโทษเมื่อมีการฝ่าฝืน ทำให้การดำเนินงานด้านป่าชุมชนเกิดผลสำเร็จได้นั้นต้องมียุทธศาสตร์ประชาชนที่เข้มแข็ง และการมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชน โดยมีพื้นฐานของความเป็นชุมชนและข้อบังคับในการใช้ทรัพยากรร่วมกันหรือระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนเป็นกลไกสำคัญให้ที่ทำให้เห็นบทบาทของคนในชุมชนต่อการจัดการในด้านการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ รวมถึงระบบเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนและการรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือในการจัดการประโยชน์จากป่าชุมชน เนื่องจากว่าป่านั้นมีใช้ของผู้ใดคนหนึ่ง แต่ทุกคนมีสิทธิในทรัพยากรเท่ากัน และการจัดการป่าชุมชนอย่างยั่งยืนขององค์กรในท้องถิ่นจะแสดงให้เห็นบุคคลภายนอกได้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนอย่างยั่งยืน

สรุปหลักการสำคัญของการจัดการป่าชุมชนอย่างยั่งยืนได้ 3 ประการ คือ ประการแรก เป็นการจัดการเพื่อดูแลรักษาป่าไว้ซึ่งระบบนิเวศของประเทศโดยรวม และยังเป็นการตอบสนองต่อระบบเศรษฐกิจของคนในชุมชน โดยให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ ดูแล และรักษาป่า ประการที่สองเป็นการดำรงรักษาไว้ซึ่งความเชื่อวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และประเพณี รวมถึงภูมิปัญญาของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และจัดการป่าของชุมชน ประการที่สาม สหิทธิในการดูแลรักษาจัดการ เนื่องจากป่าชุมชนเป็นสิทธิร่วมกันของคนทั้งชุมชน ทำให้ชาวบ้านควรมีส่วนร่วมในการจัดการ ดูแลและรักษาป่า เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนได้อย่างยั่งยืนต่อไป

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved